Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 12 (16074) ◇ 1999 чылдың февраль 25, четверг ◇ Ат салган шагы 21.00 ◇ Садар өртээ 1 рубль 50 көп.

■ Тыва Республиканың Чазааның Отчедун чонга таныштырарыбиле Чазак кежигүннери республиканың кожуун-нарынче аъттанып чорупкан.

ОТЧЕТ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАЗАК КЕЖИГҮНҮНГЕ СӨС

АМГЫ БАЙДАЛЫВЫС, КЫЛЫГ АЖЫЛДАРЫВЫС

1998 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинің дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедун парлалгага долузу-биле чырыткан болгай. Ынчангаш мен бодумнуң харыылап турар адырларымның байдалын допчузу-биле таныштырып көрейн.

Тыва Республиканың Президентизинің соңгулда мурнунда программазын, 1997 чылда Чазактың Отчедун, Тыва Республиканың Президентизинің "Экономиканы долузу-биле чогумчудуп чорударын дамчыштыр — ону хөгжүдүп эгелээринче" деп Айыткалын бүгү чоннуң таныжып келгениниң түннелинде айыттынган шүгүмчүлелди амыдыралга боттандырып, эдер хемчеглерже улуг кичээнгейни салып келген. Экономиканың боттуг секторун хөгжүдеринче, алызында кедилиг бүдүрүлгелерни деткииринче, ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаартырын болгаш чаа бүдүрүлгелерни тургузарын акшаландырарының дөстерин дилеп тыварынче онза кичээнгейни салып келген. Оон түннелинде ниити регионал продуктузунуң хемчээлиниң, кол капиталче инвестициялар, чуртталга оран-савазын ажыглалга киирер, чонга төлевирлиг ачы-дузаларны калбартыр талазыбиле 1997 чылдың деннелин элээн улгаттырары чедип алдынган. Кылдынган ажылдарның түннелинде үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүң кудулаашкынының темпилери доктааттынган. Одалга-энергетика комплекизинің адырларын санаваска, үлетпүр бүдүрүлгезинің хөмүр-даш болгаш чылыг энергиязынга камналга болганындан эрткен чылдың түннелдери-биле деннээрге, 3,5 хуу өскен азы эрткен 1997 чылда үлетпүр бүдүрүлгезинің түннели 258,4 млн. рубль болган болза, 1998 чылда — 267,5 млн. рубль болган. Алдын тывыжының, аъш-чем болгаш комбикорм үлетпүрүнүң талазы-биле боттуг өзүлде бар, чоннуң хууда ажылагыйында хой, өшкүнүң, азырал куштарның саны көвүдээн.

Отчеттуг үеде экономиканы хөгжүдер талазы-биле республиканың Чазааның ажылчорудулгазы кедергей нарын байдалдарга боттанып келген. Даштыкы байдалдар база нарын турган. Россия Федерациязының Чазаа эрткен чылын ийи катап солушкан. Акшаның үнези кудулаан, чыл дургузунда 6-7 рубльге доктаамал турган долларның үнези август соонда 20 - 23 рубль чедир өзе берген.

Республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери берге болгаш чөрүшкек байдалдарга ажылдап келген. Тыва Республиканың Чазаа үлетпүр талазыбиле дараазында кол угланыышкыннарны чугула деп санаан:

— "Тыва-алгы" КАН-ни тургускан бүдүрүлге күүлериниң ажыктыг ажылдаарын хандырар. Хой кежинден тон даараар база дүк аргыыр болгаш хевис кылыр бүдүрүлгелерниң саарылга хөреңгилериниң айтырыгларын шиитпирлээр;

— 1999 чылда алдын-тывыш үлетпүрүнге алдын тывыжын 1 тонна чедирер, руда алдынын шиңгээдип алырын эгелээр;

— федералдыг бюджет хөреңгизин ажыглап тургаш, "Тыва даг-дүгү" комбинаттың ажылын чогумчудар;

— алгы заводунуң, машина заводунуң, мебель фабриказының чаартылгаларын боттандырар;

— "Тыва кобальт" комбинатты катап ажылдадып эгелээр;

— ыяш болбаазырадыр үлетпүрнү хөгжүдер;

— дааранылга фабриказының бүдүрүлге хемчээлин улгаттырар болгаш алгы заводунга кидис идик кылырын катап эгелээр, Ак-Довурактың трикотаж фабриказын анаа турар байдалдан үндүрер;

— Тываның машина заводунга продукцияның чаа хевирлерин бүдүрери көрдүнүп турар.

Амгы үеде биче сайгарлыкчы чоруктун сектору четчир экономиктиг шыдалдыг болган. Бо хүннерде биче сайгарлыкчы чоруктун ажылдарының саны 12.788 четкен. Олардан 5600 — юридиктиг эргелиг, 7185 — хуузунда сайгарлыкчылар бооп турар.

Биче бизнестің талазы-биле 98,0 млн. рубльдің продукциязын бүдүрүп үндүрген, ачы-дузаны чедирген. Үлетпүрде иштики ниити продуктуну бүдүреринге биче бизнестің үлүү 3,3 хуу, тудугга — 24,2 хуу, транспорттун ачы-дуза чедирилгезинге — 6,5 хуу болган.

Чонга ачы-дуза чедиреринің болгаш продукция бүдүреринің талазы-биле хуузунда сайгарлыкчы чоруктун деңзигүүрү — оларның хемчээлиниң ортаа кезиинден хөй бооп турар.

Чайгаар монополияларның өртектерин болгаш тарифтерин таарыштырары.

Электри болгаш чылыдылга энергиязының, сугнун, харылзааның ачы-дуза чедирилгезиниң, чүүк сөөртүкчүлериниң, агаар болгаш хем транспортунга пассажирлер аргыштырарының тарифтери, хөмүр-даштың өртээ доктаамал контрольдун адаанга туруп келген, монополист бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын сайгарып көөрүн сайзарыңгайжыткан түннелинде, продукцияның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң бөтүнезин чиигедир курлавырларны тывары чедип алдынган.

Чазактың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны — дорт ажыл-ишчи харылзааларны тургузары, оон субъектилеринге эргежок чугула байдалдарны хандырары. Ол сорулгаларга дүүштүр Моолдун кызыгаар чоогунда аймактары-биле Тыва Республиканың экономиктиг кады ажылдажылгазының дугайында Россия Федерациязының Чазаанын болгаш Моолдун аразында Дугуржулганың төлевилелин белеткээн. Ук төлевилелди Россия-Моол Чазактар аразының комиссиязының хүралынга чүүлдүг леп көрген. Тыва Республиканың Чазаанын болгаш Баян-Өлгий, Убса-Нур, Ховд аймактарының аразында кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салдынган.

Даштыкы садыг саарылгазы АКШ-тың 12,3 млн. доллары хемчээлдиг болган, оон иштинде даштыкдан киир садыглаашкын АКШ-тың 11,9 млн. доллары, үндүр садыглаашкын — 0,4 доллар четкен. Тываның бүдүрүлгелери 1998 чылда 7 чурттун, оон иштинде АКШ-тың, Германияның, Иранның, Кыдаттың, Турцияның, Украинаның фирмалары-биле садыг-экономиктиг харылзаалыг болган.

Чазак 1998 чылда "Сибирь дугуржулгазы" девискээрлер аразының ассоциациязының хемчээлинге харылзааларны калбартыр болгаш быжыглаар талазы-биле ажыл-чорудулганы уламчылаан. Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар талазы-биле дем каттыштырган ажыл-чорудулга дугайында Тыва, Хакасия, Алтай республикаларның чазактарының аразынга дугуржулгаларга болгаш Алтай Республиканың Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга комитеди-биле кады ажылдажылга дугайында протоколга ат салдынган. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Кемерово, Оренбург областарының чагыргаларының аразынга садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура кады ажылдажылгалар дугайында дугуржулгаларның төлевилелдерин белеткээн. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Москва хоорайның Чазааның аразынга экономиктиг, социал, эртем-техниктиг, культура кады ажылдажылга дугайында дугуржулга чардынган.

Ол дугуржулганың кол үүлдери боттанган. Республиканың уран үүл школазының өөредилге корпузунуң тудуун доозарынга, хөгжүмшии театрының болгаш күрүне филармониязының сценазының дериг-хереклелериниң техниктиг эдиишкининге 4,5 млн. рубльди Москва хоорайның Чазаа тускайлап берген. Тускайжыткан эмнелге дузазын хереглээр аарыг кижилерни эмнээринге республикадан 5 эмчини ординатурага өөредиринге деткимчени база көргүзүп турар.

Тудуг комплекизи. Кол капитал инвестицияларының хемчээли 143,3 млн. рубль болгаш 1997 чылдыы-биле деннээрге, 0,8 хуу өскен. Инвестицияларны акшаландырарының кол үндезини федералдыг болгаш тус черниң бюджеттери болуп турар. Федералдыг инвестицияларның үлүүнге оларның ниити хемчээлиниң 48,2 хуузу онаажыр, республика бюджединиң — 25,8, бүдүрүлгелерниң боттарының акша-хөреңгизи — 23,6, чурттакчы чоннуу — 2,4 хуу. Тывага федералдыг бюджеттен көрдүнгени 21,9 млн. рубль инвестицияларындан херек кырында 5,9 млн. рубльди акшаландырган, 35 млн. рубльдің лимидин республиканың инвестиция программазын 15,3 млн. рубльге акшаландырган.

Тудуун чаа эгелеп турар болгаш чедир кылдынмаан объектилерни, а ол ышкаш капитал септелгеге кирер объектилерниң тудуун керээлиг садыглаашкыннарның конкурузунче киирип турар. Оларны чогуур хуусаазында эки шынарлыг кылып, ажыглалга киирип турар. Капитал септелгеге садыглаашкыннарны 4,6 млн. рубльге эрттирген. Тудугнуң сметада көрдүнген өртээнин улгадырының чаңгыс аай методиктиг индекизи ажылдап кылдынган, ол капитал салыышкыннарның бюджеттен чарыгдалдарның 20 хуу чедир кызырар арганы берген. Кызыл хоорайда 24 аал ишти чурттаар бажыңның тудуун доозарынга чурттакчы чоннуң 750 мун рубль түннүг акшазын чыырын бир дугаар организастаан.

Чуртталга-коммунал ажыл-агый. Республикада чуртталга-коммунал ажыл-агыйын реформалаары хүлээп алдынган, Программага үндезилеп ол чоруттунуп турар.

Саң-хөө талазы-биле кончуг берге чыл турза-даа, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң боттарының орулгазы эрткен чылдыындан 6 хуу өскен. Чурттакчы чоннуң төлелгелери 27-ден 35 хуу чедир өскен, азы чурттун чогуур стандарттарынга дүгжүп турар.

Кышкы үеде объектилерни белеткээр талазы-биле хемчеглерни Чазак ап турар болгаш оларның чогумчалыг ажылдаары хандыртынган. Ынчалза-даа Чазактың дузазын доктаамал манавышаан, кожууннарның болгаш хоорайларның чагырга черлери чурталга-коммунал ажыл-агыйының муниципалитет бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазынче чогуур кичээнгейни угландырбайн турар.

Чурталга-коммунал ажыл-агыйының объектилериниң байдалы улуг дүвүрелди болдуруп турар. Суг хандырылгазының болгаш канализация четкилериниң элеп эргижирээни 94 хуу, электри четкилериниң — 69, чунар-бажыңнарның болгаш хеп чуур черлериниң — 77 хуу, самдарап-сандараан бажыннар — 200 мун дөрбелчин метр.

Чурталга-коммунал ажыл-агыйының реформазын моон соңгаар боттандырарда тус чер чагыргалары хемчээшкин дерилгелерин чурталга бажыңнарынга тургузуп эгелээри чугула болгаш чурталга фондузун хандырарының талазы-биле альтернативтиг бүдүрүлгелерни тургузары чугула.

Хереглел рыногу. Россия Федерациязында өөскээн социал-экономиктиг бергедээшкиннер республиканың хереглел рыногунга дыка багай салдарны чедирген. 1998 чылга чедир байдал шору чогумчалыг, аъш-чем-даа, үлетпүр-даа барааннары хөй турган. Хереглел барааннарын база арганы мөөннеп садарының рыногун организастаары экижип орган. Ындыг бүдүрүлгелериниң саны үш катап өскен.

Арага садыглаашкынынга база эки өскерилгелер болган.

Өртектериниң барымдаа чок өзүлдезин болдурбас дээш чогумчалыг хемчеглерни база чер-чер чагыргаларынга сүмелерни ажылдап кылган. чугула хереглелдің барааннарынга садыг немелдезин түр кызыгаарлаан. Үүрмек садыг кылып турар бүдүрүлгелериниң ыяап-ла сагыыр ассортимент дамзызын доктааткан. Моон база үүрмек садыглаашкын кылып турар черлерге өртектерни канчаар тургузуп, доктаадып турарын, бараан курлавырларының өртээн улгаттыр санай бербезин дээш хыналдаларны кылгылаан. Алдынган хемчеглер ачызында чугула хереглел барааннарының өртектери августа шоолуг өспээн. Амгы үеде даштыкыга бүдүрген барааннар садары эвээжеп, чурт иштиниң барааннары хөй саттынып турар аппарган.

Экономиканы көдүрер талазы-биле багай эвес баштайгы түннелдер чедип алдынган. Ниити регионал продуктузунуң хемчээли өскен. Продукцияның чамдык хевирлерин бүдүрүп үндүреринің ниити хемчээли улгаткан. Амыдыралдың хереглелин хандырар бааза болуп турар адырлар болур-чогуур-биле ажылдаан. Инвестицияларның хемчээли улгаткан. Республиканың перспективтиг хөгжүлдезинің айтырыгларын ажылдаары уламчылавышаан.

Василий ОЮН,
ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы.

Душкен дораан-на

ЧАЛАЛГАНЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Дүүн ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак ээлчеглиг сургакчылаашкындан ээп чедип келген. Республиканың массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле ооң чугаазы РФ-тиң Чазак Даргазы Е. М. Примаковка болган ужуражылга дугайында эгелээн.

—Ужуражылга кончуг ээлдек байдалга эрти. Бис Күрдумада депутадывыс Г. А. Салчак-биле республикада реформаларның канчаар чоруп турарын, шалың төлевириниң байдалын Евгений Максимовичиге таныштырдывыс. Ол бисти кончуг кичээнгейлиг дыннады. Бис Чазак Даргазынга ийи айтырыгны тургустувус: 2005 чылга чедир республиканың хөгжүлдезинің программазын ажылдап кылыры болгаш 1999 чылда акшаландырыышкын. Е. М. Примаков бодунуң бирги оралакчызы В. А. Густовка база РФ-тиң Саң-хөө болгаш Экономика яамыларынга Россияның Чазак хуралынга ийи айтырыгны көөр кылдыр белеткээри-биле даалга берди. Бир ай дургузунда бис программаны ажылдап тургузар база Тываның саң-хөө байдалының анализин кылыр ужурлуг бис. Бис Евгений Максимовичини бистің республикавыска бо онзагай чылда келир кылдыр чаладывыс: октябрь айда Тываның Россияга каттышканындан бээр 55 чыл ою болур. Ол чалалганы хүлээп алды.

—РФ-тиң бюджединиң дугайында хоойлуга ат салырга, девискээрлерниң амгы акшаландырыышкынынга боттуг өскерилгелер болдурар бе? Бюджет дээш бадылаашкын үезинде силерниң кол бодалыңар кандыг турганыл?

—Федерация Чөвүлелиниң хуралынга РФ-тиң Чазак кежигүннериниң киржилгезибиле бюджетти кончуг тода көрдүвүс. Бюджет, шынап-ла, "арган" болгаш шыңгыы чүве, ынчалза-даа ону хүлээп алыры негеттинип келген. Үүл дээрге бис акшаны чидирип эгелей берген бис. Чазак Даргазының дыңнадыы-биле алырга, үүгле январь айда, чаа хоойлу-биле ажылдаванывыс дээш ниитизи-биле чурт иштинге беш миллиард рубльди чидирген-дир бис. Ийинде, бюджет чокта иштики-даа, даштыкы-даа өрелерни дуглаары болдунмас. Үште, делегейниң валюта фондузубиле болгаш өске-даа саң-хөө организациялары-биле ажылды уламчылаары база болдунмас.

Мен бодум хуумда, РФ-тиң Президентизи Б. Н. Ельцин бюджетке ат салгаш, шын кылган деп санаар мен.

Оон кадында ол документини сайгарып чугаалажып турда, хөй-ле солун саналдарны киирген, хөй эдилгелерни кылган. Бюджетке квартал санында өскерилгелер киирген деп санал база хүлээп алдынган. Ылаңгыя федерацияның бүгү субъектилериниң удуртукчулары РФ-тиң Саң-хөө яамызының харыысалгалыг ажылдакчылары-биле ай санында бюджет күүселдезинің байдалын хынаары-биле ужуражып турар.

РФ-тиң Саң-хөө яамызынга шыңгыызы-биле ажылдадывыс, 48 млн. рубль Тываже шилчиттинген. Ол мында чедип келген боор деп бодап тур мен. Оон аңгыда дугуржулга езугаар 20 млн. рубльдің чээлизин шалың өрезин төлээри-биле чугаалажып алдывыс, бо хүннерде ол чедип келир. Ай санында өрелерни кызырбышаан, апрель-май айларда шалынны үезинде үнер байдалынга чедирерин база чугаалаштывыс.

Оон ынай ТР-ниң Президентизи март айда Федерация Чөвүлелинге улуг айтырыгны көөр деп турарын чугаалаан. Ол дээрге РФ-тиң Күрдумазының негелдези-биле апрель 1-ден эгелеп чаңгыс аай тариф четкизин өскертир дугайында хоойлу бадылаттынып эрте бергениниң дугайында чугаа чоруп турар. Пенсия хемчээли база өзер хире. А бюджетте ол талазы-биле акша көрдүнмээн, ынчангаш айтырыг ажык хевээр арткан.

Бистің корр.

Германиядан чагаа

— Экии! — Гутен таг! — Здравствуйте!

Тываның "Шын" солунунуң хүндүлүг редактору Светлана Сюр-ооловна!

"Шын" солунда мээң өөрүм болгаш өөнүктерим! Чурттап турар черим, Германияның Хайдельберг хоорайдан изиг байырны чедирип ор мен. Өске кымга-даа эвес, үүгле "Шын" солунга бижээним материалды Силерже чоруттум. Мээң бижээн үүлүм солуннуң номчукчуларының сонуургалын болдура бээри магат.

Силерниң солунуңарга үүл бижиири—аас-кежиидир ийин. Тыва-биле харылзаам үзүлбес, Тыва чуртунга ынак мен. Бистің кады ажылдажылгавыс уламчылаар-ла болзун!

Бо чылдың июль ортаазында Тывага чеде бээр бодалдыг мен. "Шын" солун ол үеде утка-шынары улуг материалдарны белеткээринге идегелим улуг. Немец номчукчуларны Тываның эскертинмээн чораан чонунуң амыдыралы-биле таныштырарынга идегелим улуг.

Мээн адрезим: Германия Ilja Brouchtein
Schwarzwaldstr. 23
69124 Heidelberg
Deutschland
Телефон/Факс: 1049 (код ФРГ)-6221 (код города)-720393 (телефон, факс).

Силерге бүгү-ле экини күзедим! Ужурашкыже чедир!

Бо чагааны Илья Бруштайн бижээн.

Германияның Федеративтиг Республиказында журналист Илья Бруштайн "Шынның" номчукчуларынга үүнү саналдап, үүнү кызза экизин күзеп турары-биле таныжыңар, эргим номчукчу!

ТЫВАЛАРНЫҢ МЕРГЕН УГААНЫ

"Шын" солуннуң эргим номчукчулары, үнелей бергеним эргим өөнүктерим! Германиядан Силерге байыр чедирер аас-кежиктиг болганымны сөс кырынга илередири берге-дир. Ынчангаш шуптувуска билдингир: "Экии!, "Гутен таг!", "Здравствуйте!" деп сөстерни чугаалаарын чөпшээреп көрүнер.

Тываның тыва дылда үнүп турар кол солуну

"Шын" солунга үүл бижиири алдар болгаш өөрүшкү-дүр. Дыл—чоннуң сагыш-сеткили, оон төөгүзү болгаш салым-чолу. "Шын" солуннуң номчукчулары бүгү Тывада, кожуун, суму, арбан бүрүзүнде барынга чоргаарланмас аргам чок. Солуннуң номчукчулары үргүлчү өзеринге чигзиниг чок бүзүрелим бар.

"Шын" солун меңээ өршээл көргүс, чүге дизе, аныяк номчукчуларга: школачыларга, студентилерге, ажылчыннарга, малчыннарга бодумнуң байырымны чедирерин чөпшээре, эргим өөнүүм!

Сөөлгү үеде хой-хой кижилер англи, немец, француз дылдарны өөренип алырынче аажок чүткүп турарлар. Ында багай үүү деп, даштыкы дыл өөренип алырга, дайыннар-даа коргунчуг эвес апаар болгу дег. Оон-биле кады даштыкы чурттарны билип алырынга дыл дузалаар.

Ынчанмыже КАНДЫГ-ДАА КИЖИНИҢ АМЫДЫРАЛЫНГА КОЛ ҮҮЛ БОЛЗА, БОДУНУҢ ТӨРЭЭН ДЫЛЫ, ТӨРЭЭН КУЛЬТУРАЗЫ.

Мооң ужурунда "Шын" солуннуң хөгжүлдези болгаш келир үеде чечектелиишкини чүгээртей бээр боор (амгы байдал-биле). Ол дугайын Тываның бүгү делегейде өөнүктери күзеп турар.

Тывага эң баштай 1995 чылда чеде берген мен, оон соонда каш-даа катап чордум, таныштым. Тыва культураның, оон үнелеп чедери берге сыгытхөөмейиниң, чоннуң бойдус-биле холбашкан хөй чаңчылдарының хөй янзылыын немец улуска дамчыдып бээр дээш оралдажыышкыннарны кылдым. Оон аңгыда чурттар аразынга политиктиг, экономиктиг хөгжүлдени чорударының перспективаларын, туризмни хөгжүдериниң айтырыгларын бижип келдим.

Даштыкы чурттарның журналистери Тываны чүге сонуургап турарыл, туристер, сайгарлыкчылар чүге ону сонуургап турарыл деп айтырыгларны менээ салып турар. Аңаа бөдүүн харыыны берип боор мен: Тыва дээрге эрте-бурунгу, төөгүзү тывызыксыг, шаандагызы хевээр, бойдузу үрелбээн, хүндүлээчел чоннуг, чону бөдүүн чурт. Тыва дээрге, политиктиг байдалы доктаамал туруштуг, националдар аразының харылзааларында чөпшүл үүве чок арыг чурт. Тывада янзы-бүрү националдарның чону чөрүлдээ чокка чурттап турар чер. Янзы-бүрү националдарның улустары тудуп алган бажыңында өг-бүле дег найыралдыг чурттап турар чурт, ол дээрге тыва улустун мерген угаанының үндезини үүдел деп айтырганнарга харыым-дыр!

(Уланчызы 4-кү арында).

Сайгарлыкчының дүвүрели

ЧАСКЫ АЖЫЛДАР КЕЛДИ-ЛЕ

Харның агары база карак чивеш аразында болур. Бир көөрге, часкы тарылгага белеткенир үе келир. Аңаа баш удур белеткенип албас болза, үезин кээрге дыка берге апаар.

Президентиниң даалгазыбиле Бии-Хем кожууннуң Туран хоорайда № 22 АЗС-ти арендага бээрин чөпшээрээн. Аңаа кезек даргалар удур бооп турар-ла болгай. Дыка улуг даргалар анаа бөдүүн кижиге удурланып кээрге, кижи аайын тыппайн баар үүве-дир. Ол талазы-биле билиг чок кижиге безин билдингир: ол АЗС үүгле 30 - 40 хуу ажылдап, долузу-биле ажыглаттынмайн турар деп үүвени биле-тура-ла, чок, хоржок, оон ээзи депутат, улуг дарга, ол эш-өөрлүг-даа, хоржок.

Үүге ындыг үүвел, дарга кижи бүрүзү чону дээш ажылдаар эвес үүве бе? Азы аразында эш-өөр болгаш алчып-бержир дээш ындыг үүве бе? Үе-шагның өскерилгени аажок-ла үүве-дир. Президентиниң даалгазын олар, даргалар күүсетпеске, мээң оон ынай чугаам чок апаар-дыр. Кижи хүннүң-не Президентиже кирип-ле турар эвес. Президентиниң кылыр ажылдары хөй болгай. Бүдүн Тываны харылап орар кижидир ол. Ынчалза-даа айтырыглыг бо кижини хүлээп алырла чорду. Кижини дыннааш, оон харыыны бээр аан. Адаанда даргаларда эрге-ажыын боттарынче ажыглаар улус бар-дыр. Аразында таныжар, бот-боттарын тыртыжардырлар.

Депутаттарны база-ла чон соңгаан эвес үүве бе? Чон дээш ажылдаза кандыг үүвел? Көдээ чон дег ядыы чурттап чоруур улус чок деп санаар мен. Мал саны эвээжээн. Тараа тарыыры эвээжээн. Акша-төгерик чедишпес. Көдээ улус уттундурган деп болур. Таптыг демнежип ажылдавас болза, үе бергедеп келди. Эвээш-биче-даа болза, тараа, картошка, ногаадан тарып алыры чугула-дыр.

Чаңгыс-ла Президентиже көрүп алган орар эвес бис: Москваже чоруткан, ам акша эккээр деп-ле аан. Демниг сааскан теве тудуп чиген деп үүве бар болгай. Демнежип алгаш ажылдаалыңар. Тараа, сиген, мал-маган дээш, ажылла хөй. Оон өске бүдүрер үүвевис бар эвес. Эвээш-биче-даа болза, малывысты камнаалыңар, хүндүлүг чонум.

Сергей ДАРЖАА.
"Тарлыг-суму" арат ажыл-агыйы.

Депутаттарның ажыл-хөрээ

ГЭС-тиң ТЫВАГА ӨРЕЛЕРИН ЧУГААЛАЖЫР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хоойлужудулга, конституция эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитединиң даргазы депутат К. Бичелдей Саян-Шушенск ГЭС-тиң инвестициялар талазы-биле дирекциязының удуртукчузу Олег Троскалевский база оон экономика болгаш тудуг талазы-биле оралакчызы Егор Анисимов олар-биле ужуражып чораан.

Ажыл-агыйжы беседа үезинде Чаа-Хөл суурда туттунуп турар Культура бажыңын акшаландырарының болгаш Саян-Шушенск ГЭС-тиң Тывага өске-даа төлевирлериниң база кады ажылдаарының дугайында тодаргай чугааны кылган. Оон түннелинде март айның 17-18 хүннеринде Кызылга "Саян-Шушенск ГЭС-тиң Тывага өрелериниң дугайында" парламент дыннаашкынын Дээди Хуралга эрттирерин дугурушкан. Ол болур хуралга ГЭС-тиң удуртукчулары, Дээди Хуралдың депутаттары болгаш Чазактың төлээлери киржир дээрзи чугаажок.

(Бистің корр.).

Чурттааш көре бээр бис

РОССИЯ — ООҢ КЕЛИР ҮЕЗИ

Бо чылдың август айда Россияга эгелээн экономиктиг кризис чоннуң салым-чолунга аарышкылыг-ла болган. Ындыг болбастың аргазы чок: акша-төгерик орта үнмес. Ындында-ла чадажып чыткан чурттуң кырынга база бир хайлыг кара булут диргелип келген. Бо кризис 1992 чылда болган экономиктиг кризистен безин берге, ооң түннели чурттуң (Россияның) бүдүн-бүрүн турар бе, турбас бе дээрзингө безин чедир тургустунуп кээп болур. Калмыкияның Президентизи К.Илюмжиновтуң республиканың статузун өскертир дугайында айтырыгны көдүрүп турары таварылга эвес. Ону Татарстанның, Башкириянның,Дагестанның, Ингушетияның чону үүү деп бодап турарыл, ол база чажыт эвес айтырыг-ла болгай. Бо-ла айтырыгларның кол тургустунуп келген чылдагааны чурттуң саң-хөө байдалының баксырааны, чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелиниң кудулаанындан болганы билдингир.

Тургустунуп келген ханы экономиктиг кризистен үнериниң оруун дилеп тывар дээш РФ-тиң Чазаа болдунар-ла хемчеглерни ап келген. Чамдык экономистерниң санап турары-биле алырга, Россияның дээди эргечагырғазында чүгле ийи орук бар деп турар. Бирээде, бирле болза эн-не шынгыы хемчеглерни ап эгелээр, регионнар бодунуң хөренгизи-биле чурттап эгелээр, өскелерниң хереглелин болгаш сонуургалын кызыгаарлап каптар, ону сагыырын күш-биле боттандырарын чедип алыры-дыр. Ол алызында барып диктатура болу бээр, ийиде, чоннуң ажылдап кааш негеп турар хөй акшазын үлеп бериптери, ынчап баар болзувусса, келир чылдың март айда магазиннерниң куруг баартактары артып каар. Ол дээрге алызы барып боттарын болгаш чонну мегелээни ол болур.

Диктатура-биле эргечагырганы тудуп шыдаар бис бе деп айтырыг тургустунуп кээр. Диктатура-биле эргечагырганы тудуп шыдавас бис, шыдаар кижи тыптып-даа келзе, кымга даянырыл. Шеригже Россияның Чазаа сагыш салбастаан, оларны тус черниң эрге-чагыргалары чемгерип, бажыңнарны берип турар. Олар ынаар көрнүр ужурлуг. ИХЯ-ның шеригжиткен отрядтарында байдал дөмей-ле чогумчалыг эвес. Олар база-ла ай-айы-биле шалың албайн турар. Күш-биле корум-чурумну тудар деп чүве болдунмас дээрзин Чечняга болган дайын бадыткаан болгай. Ынчап кээрге, диктатура канчап-даа таарышпас дээрзин поли-тиктиг тайылбырлакчылар бадыткап турар.

ИЙИ ДУГААР вариант— инфляция дугайында чугаа чайгаар-ла тургустунуп кээр. Сентябрь айда-ла Россияга чазын чүү болуру билдине берген. Ооң деңнели амгы турганындан 10 катап аар болуру чадавас. Акшаның үнези бадып эгелээрге-ле, аъш-чемге хамааржыр продуктуларны хөйү-биле бүдүрүп үндүрүп турган областарның, крайларның губернаторлары боттарының девискээрлериннен аъш-чем продуктуларын үндүр садарын дыка кызырган болгаш чамдыктары шуут үндүр сатпастай бергеннер. Краснодарның губернатору Кондратенко, ол орукту кончуг дурген шилип алган. Чамдык губернаторлар федералдыг бюджетче үндүрүг шилчитпестей берген. Чамдыктары федералдыг хоойлуну каржызы-биле хажыдып, барааннарга өртектерни өстүрбейн туруп берген. Орта Красноярск крайның губернатору А. Лебедь болгаш өскелер-даа хамааржыр. Оон-биле чергелештир бир чамдык губернаторлар федералдыг хоойлуну сагывайн, чайгаар тургустунган монополияларның продукция өртектерин массалыы-биле кызыгаарлап каапкан. Чуртта тургустунуп келген экономиктиг кризис политиктиг кризисче шилчип келгениниң түннелинде, төп Чазактың удуртулгазын чамдык губернаторларның тооп көрбейн турары моон-на илдең көстүп турар. Ол хамаанчок, бир кезек үеде кожавыста Хакасия безин бодунуң акшазын парлап үндүрүп турганын сагындырып каары артык эвес.

Мооң мурнунда саазын кырында турган губернаторларның ассоциациялары хенертен ажылын шапкынчыдып эгелээни база-ла чылдагаанныг. Ону чаа тургустунган Чазак өөренип көргеш, чамдык губернаторларга дүжүп берип, эн-не салдарлыг он бир губернаторларны РФ-тиң Чазак кежигүнүнче киирер ужурга таварышкан. Делегейниң валюта фондузундан дузаламчы акша дилеп алгаш, чурттуң саң-хөө бадыышкынын доктаадыр талазы-биле болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Ол дээрге түр үениң айтырыы чүве-дир ийин. Ону чөптүү-биле чонга чарлааны-ла дээре болгу дег.

1992 чылда болган экономиктиг кризис кандыг салдарлыг болганын ам-даа утпаан бис. Бо кризис оон дора болур деп барган. Гуманитарлыг бичии дузадан өске даштыкы чурттардан чүү-даа манаан херээ чок деп "Комсомольская правда" солуннуң политиктиг тайылбырлакчызы Евгений Анисимов бижип турду. Удавас садыгларның баартактарындан даштыкы барааннар чиде бээр, ооң өртээнге чон-даа күш четпес, ону садып турар кижилерге-даа орулга чок болур. Ол ам безин херек кырында көстүп тур ышкажыл. Оода-ла чоннуң ажылдап каан акша-төгериин үезинде берип тургаш, ол барааннарның өртээн өстүрүп турган болза чүү дээр боор. Аъш-чем курлавыры дыка-ла эвээжээн, чазын барып ону талоннаарынга четсе хөннүле бис. 1992 чылда делегейниң валюта фондузунуң дузаламчы кылдыр биске 21,3 млрд. рубльди берген. Ынчан Россияга дыка-ла дузалыг болган. Ону чедимчелиг, шын экономиктиг реформага дүүштүр ажыглаан болза, Россия шагда-ла ботбашкарнын чоруй барган турар ийик. Экономиктиг реформаны шын эвес чорутканынга чамдык политиктер Б. Ельцинни, Т.Гайдарны, В.Черномырдинни, Б.Чубайсты бо хүнде буруу-фондузу дээрге бистиң өннүүвүс-даа эвес, дайзынывыс-даа эвес — делегей банкызы-дыр. Оон дуза дилээн чурттар база көвей, ээлчег база хөй болур. Ол банк дузаламчыны бээрде, ук чурттуң экономиказын өөренип көрүп тургаш, кайы хире хуусаада, чүү хирени бээрин боттары шиитпирлээр апаар. Бистиң банкыдан чээли алганывыста кандыг ийик, ону хуулуг төлээр апаар, ында база ындыг чурум бар. Чээли дээрге дөмей-ле өре деп чүвени уттуп болбас.

БО ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ АЙДА делегейниң валюта фондузунуң ажылдакчылары бистиинге чораан болгай. Олар РФ-тиң Чазааның кризисти ажып эртериниң талазы-биле бирги ээлчегде ап чорудар хемчеглериниң планын дыка-ла шүүмчүлээш барганнар. Ооң соон дарый делегей банкызының президентизи Д. Вулфенсон чорааш, Россияның Чазак Даргазы Е. Примаковка ужуражып, делгереңгей чугааны чоруткан. Дээрги Д. Вулфенсон бир эвес Россия мооң мурнунда ат салдынган чөпшээрежилгелерни күүседир болза, ол чээлилерни ап болурун демдеглээн. Ол база-ла дыка нарын айтырыг. Бистиң банкыларывыс колдуу бууравының кырында, а чамдыктары шуут анаа турар болгай. Даштыкы чурттарның берип турар сан-чурагайы-биле алырга, бистиң банкыларывыстың даштыкы банкыларга өрези 12 млрд. доллар чедип турар деп турар. Чыл эгезинде хуужудулгадан хөй орулга киирип алыр бис деп шуугап турган бис. Ол херек кырында болдунмаан. 8 млрд. рубльди киирип алыр деп планнап турган, а херек кырында киргени 1,5 млрд. рубль болган. Орулгалыг ажылдап турар бүдүрүлгелер, биче бизнести санаваска, ындыг-ла хөй эвес. Иштики курлавырларывысче кошкак кичээнгей салып турарывыс оон-на илдең.

Арага продуктуларындан хөй орулганы киирип алыры көрдүнген турган, ол база-ла болдунмаан. ССРЭ турар үеде чурт ниити орулганың 70 хуузун арага продуктуларындан киирип ап турган. Ам ниити Россияның киирип ап турар орулгазының 10 хуузу безин четпейн турар деп чоокта "Российская газета" солунга бижиди. Кылымал водканы, хоралыг спиртти чажыды-биле бүдүрүп үндүрүп турар заводтар безин Россияда тыптып келген. Арага мафиязын чок кылып узуткавас болзувусса, бистиң экономикавыстың хөнүп үнери дыка-ла берге. Саарлыкчылар кылымал водканы 15 рубльге садып турар, а садыларда 30 рубль чедип турар. А херек кырында бир шил водканы бүдүрүп үндүреринiң чарыгдалы 5-6 рубль, а ону 15-16 рубльге чүге чиигедип болбас деп. Хоралыг спирттиң кол оруу даштыкыдан кээп турар деп чамдык кижилер бижип турар, ол шын-на харын, ынчалза-даа ооң хөй кезиин бистиң Россияда бүдүрүп турар. Тывада чажыды-биле спирт сатпайн турар чер чок, суму бүрүзүнде, суур бүрүзүнде, кудумчу санында деп болур. Ооң-биле демисел чорудар ужурлуг кижилер суур бүрүзүнде бар. Чазак чеже-даа доктаал үндүрүп каарга, ону күүседир ужурлуг кижилер ажылдаваска ажыл-агый, корум-чурум сандаргай болбайн канчаар. Ооң тодаргай чижээ: чоокта чаа "Тыва Республика" солунга "Арага 163 кижини ижипкен" деп материал үндү. Хоралыг спирт садып турар сайгарлыкчыларның бо чылдың 10 айларында чедип алган чедиишкини ол-дур. Бодувус-ла бодувустуң чонувусту хораннап чоруур апарган-дыр бис.

РОССИЯ КҮРҮНЕЗИ бодунуң чурт тургузуунуң талазы-биле делегейде эң нарын тургузуглуг күрүненiң бирээзи. Россия 89 регионнарга чарылган, 130 нация кижилер чурттап турар. Чамдык даштыкы политологтарның даап бодап турары-биле алырга, Россия бо экономиктиг кризистиң түннелинде буступ дүжүп, 5 улуг экономиктиг девискээрлерге чарлып, ботбашкарныр тускай күрүнелер тургустунуп келир деп турар. Мону таптыг сайгарып көөр болза, чүве-ле бар. Чамдык губернаторларның төп Чазакка чагыртыр хөннү чок болуп бар чыдары база-ла чиктиг. Россия буступ дүжер болза, ол россияннарга эгиттинмес улуг когарал болур. Бистиң эксперт экономистеривистиң санап турары-биле алырга, бистиң бо хүнде экономиктиг байдалывыс Россияның чаңгыс-даа субъектизи бот-тускайлаң чурттап шыдавас деп турар. Ол херек кырында ындыг бооп болур дээрзин кажан ССРЭ буступ дүшкен соонда Хамаарышпас Күрүнелерниң Демнежилгези бадыткаан болгай. Ол күрүнелерге чүгле экономиктиг берге байдал тургустунуп келген эвес, национал чөрүлдээлер дээш, харын чамдык республикаларга хамааты дайын безин болуп турган. Россияның бүдүн-бүрүн чоруун камгалаары россияннарның хамааты хүлээлгези болур ужурлуг. Ону чамдык даштыкы социологтар кончуг чидиг айтырыг кылдыр көдүрүп, улуг шуугаазын үндүреринге ажыглап эгелээни бистиң чамдык политиктеривисти дүвүредип эгелээн. Ол кончуг нарын болгаш берге айтырыг болуру чугаажок.

Орус улустуң "чурттааш, көре бээр бис" деп чугаазы бар болгай.

Ажыы-биле чугаалаарга, Россияда хамааты ниитилел күрүнези ам-даа чедир тургустунмаан.

Хевек ХЕРТЕК.

Хереглеливис дугайында

ЧАГЫЫВЫС МЫНДЫГ

Рыноктуг шак бо үениң ырма сынчыг муңгаранчыын. Бараан болгаш эм-таң өртээ бажын ажыр өзүп-ле тур.

Бөдүүн чоннуң амыдыралчурталгазы көзүлдүр-ле баксырап тур. Оода-ла акша-шалыңны, уруг-дарыг пособиезин өй-шаанда берип тургаш, өртектерни ынчаар өстүрүп турган чүве болза, чүү дигей эртик. Мал-маган азырап, ногаа, тараа тарып алыры бо берге үеде амыдыраарынга дөгүм-не. Ынчалза-даа амгы үеде мал өстүрүп алыры берге айтырыгларның бирээзи. Чүге дизе? Кайда-даа "ийи буттуг кокайлар" көвүдээн. Малды кыштадыр, чазадыр, чайладыр азырап алырга, күзүн кончуг семис, шыырак үезинде алгаш баарлар-дыр. Кээргээр сеткили чок оорларны "кокайлар" дивейн канчаар. Олар база бистер ышкаш ажытөлдүг кижилер-ле ыйнаан.

Бистиң суурувустуң чурттакчылары дыка амыдыралчы, кызымак чон. Өг-бүле бүрүзү огородтуг. Ында ногаа аймаандан өске кат-чимистидаа, арбай, кызыл-тас, чинге-таранны-даа тарып турар. Чудуруун чудук алдынче суккан эвес дээш, чежемейнiң-даа ол-бо талаларда кожалрывыска малдарывысты оорлаттырып турзувусса-даа, шээр-даа, бода-даа малды өстүрерин кызыдар-ла-дыр бис.

Суурувуска чайгы үеде ында-мында дагаа, кас алгырар, шыктарга бызаа, хаван оттаар. Баян-колчуларның амыдыралчызы, кызымак кежээзи оон-на илдең. Акша, көпеек тывылбас-даа болза, аъш-чемни мал азырааш, бодувус күжүвүс-биле ынчаар тып ап турар-дыр бис. Оон ыңай үе аайы-биле кедер хеп база херек апаар. Ол мырыңай берге айтырыг. Үнмес шалыңны чеже манаар, чон база-ла боттары шимчеңип эгелээр. Азыракчы, чемгерикчи хөөкүй малывыс бар-ла болгай. Бо таварылгада шээр малывыс кештери-биле чылыг кышкы хептерни даарааш, кедип алыр бис. Үе бергедээн тудум, чоннуң чогаадыкчызы, тывынгыры кедерээн дизе хөөредиг чок. Эрги сапожка идиктерден янзы-бүрү чараш идиктерни ада-не даарааш, уругларынга кетсип каан боор чорду.

А чылыг кышкы идиктер даараарынга, эр улустуң хөм идиктерин улдурарынга чаңгыс-ла ,чүүл тывылбастаан. Ол дээрге кеттинместээн эрги кидис идиктер-дир. Оларны ам тывары берге. Унты-даа, хөм-даа идик даараарда, улдунунга кидис катай тудуп даараар апаар. Багай кидис тыппайн, кедип орган бүдүн идинин үрээр апаар-дыр. Чогум-на мындыг айтырыг көдүрер дээш мону бижээн мен. Кызылда алгы заводу ажылдап турар болгай. Ында алгыдан, дүктен кандыг-даа кылыгларны бүдүрүп турарын радиодан, телевизордан дыннап, көрүп, солуннардан номчуур-дур мен. Сөөлгү үеде мырыңай хевис аргып эгелээн. Аңаа канчап чоргаарланмас боор. Кидис идиктерни база заводта кылып турар болганда, заводтуң ажылчыннары кидис идик кылыр шынарлыг кидистен калбартыр өйгеш, метрлеп азы деңзилеп чонга сатса кандыгыл? Ынчан ам кедип турар бүдүн идиктеривис-даа үретпес бис. Чаа чараш идиктерни улус боттары-ла ол кидистерни ажыглап тургаш даарап алыр.

Клара НАЙЖАП.
Кызыл кожуун.

Медицина камгаладылгазының Федералдыг фондузу РФ-ТИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ 1998 ЧЫЛДЫҢ ФЕВРАЛЬ 6-ДА № 136 ЧАРЛЫЫН АЖЫГЛААР ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

"Медицинаның ыяап-ла камгаладылга системазын акшаландырарын чогумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында" РФ-тиң Президентизиниң 1998 чылдың февраль 6-да № 136 Чарлыын 1999 чылда ажыглаар чурумунуң дугайында хөй санныг айтырыгларның кээп турарын барымдаалааш, медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының федералдыг фондузунуң берген тайылбыры мындыг:

Россия Федерациязының Президентизиниң үстүнде айыткан Чарлыының 1 пунктузун езугаар организацияларның медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондулары-биле чарар керээлеринге үндезилээш, 1998 чылдың январь 1-де байдал езугаар камгаладылга дадывырларының өрезин 1998 чылдың дургузунда квартал санында деңкылдыр төлээрин айыткан.

Маңаа холбаштыр 1999 чылдың январь 1-ге чедир тургустуна берген өрелерни төлээрин соңгаарладыр дугайында **керээлерни 1999 чылда чарарын** ук Чарлыкта айытпаан.

Ынчангаш Россия Федерациязының Чазааның — Сайыттар Чөвүлелиниң 1993 чылдың октябрь 11-де бадылааны №1018 доктаалын езугаар медицинаның ыяап-ла камгаладылгазынга камгаладылга дадывырларын (төлевирлерин) тыртарының болгаш учедунуң чурумунуң дугайында дүрүмнүң 32 пунктузунга дүүштүр медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондулары чедир төлевээн өрелерин эгидериниң хуусаазын соңгаарладырын төлекчилерге бээр эргелиг.

Чарлыктың 2 пунктузунга дүүштүр камгаладылга дадывырларының талазы-биле медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондуларынга 1998 чылдың январь 1-ге чедир өрелерин долузу-биле төлээн организацияларга, а ол ышкаш амгы төлевирлерин чогуур үезинде база долу төлеп турар организацияларга хамаарыштыр төлевээни хөөлерниң түүн эде санаар, биригээр чугаалаарга, 1998 чылдың январь 1-ге чедир өрелерни эде көөр.

Ынчангаш **1999 чылда төлевээн хөөлерниң түүн эде санаар чурум хевээр артар.**

Оон аңгыда "Федералдыг бюджетке болгаш күрүненiң бюджеттен дашкаар фондуларынга ыяап-ла чорудар төлевирлер талазы-биле организацияларның өрелерин таарыштырар чурум талазы-биле хемчеглер дугайында" РФ-тиң Президентизиниң 1996 чылдың август 18-те № 1207 Чарлыын езугаар, үндүрүг хоойлужудулгазын хажытканы дээш үндүрүг төлевирлери болгаш торгаалдар төлээр талазы-биле хуусааны соңгаарладырынга федералдыг бюджетке болгаш бюджеттен дашкаар фондуларга ыяап-ла төлевир талазы-биле ниити өрези 1 млн. рубль (деноминация барымдаалап) ажып турар организацияларны киирип болур, маңаа бууравының херектериниң талазы-биле федералдыг эргелелдиң тургузары ведомстволар аразының баланс комиссияларының бадыткалы ыяап-ла херек. Оларның өрелерин төлеп шыдаар-шыдавазының арга-ларын барымдаалаар.

***

"Бюджет болгаш үндүрүг политиказының талазы-биле бирги ээлчегде боттандырар хемчеглер дугайында" 1998 чылдың декабрь 29-та үнген №192-ФЗ федералдыг хоойлунуң 17 чүүлүнде мынчаар доктаатканы медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының федералдыг фондузу дыңнадып тур:

"Россия Федерациязының үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында" Россия Федерациязының Хоойлузунга **дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:**

1. Хоойлунуң бүгү сөзүглелинде "банкылар болгаш чээли албан черлери" деп сөстерни "чээли организациялары" деп сөстер-биле солуур.

2. 15 чүүлдүң үшкү, дөртку кезектерин дараазында эдилге-биле номчуур:

"Чээли организациялары үндүрүг төлекчилериниң агар саннарында акша-хөренги бар турда, үндүрүг төлекчилериниң азы үндүрүг органнарының бюджетче үндүрүглер шилчидер поручениелерин азы күрүненiң бюджеттен дашкаар фондуларынче үндүрүг төлекчилериниң камгаладылга дадывырлары шилчидер поручениелерин саададыр чорукту хоруур. Ындыг фактылар үүп келзе, чээли организациязынга харыысалга онаар, ооң хемчээли РФ-тиң Төп банкызының доктаатканы үш дакпыр хемчээлге деңболур, хүн бүрүде саадаткан түннү барымдаалаар, а удуртукчуну айда алыр шалыңның адаккы беш дакпыр хемчээлинге торгаар.

Чээли организацияларына харыысалга онааганда, олар үндүрүглерни шилчидер талазы-биле хүлээлгелерин күүседир"

Удурланыкчывыс — азырадыкчы хөөн

АМЫДЫРАЛ — ХОЛУВУСТА

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың айтырыг-харыызынга хамаарыштыр солунга үнген "Удурланыкчывыс—азырадыкчы хөөн" деп чүүлге каттыжып, Мөңгүн-Тайга кожуунуң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң херээженнер чөвүлелдериниң ТР-ниң кожууннар аразында эмчиниң социал хыналда комиссиязының база кожуунуң улуг назылыгларның кыйгырыы.

Чаңгыс чер-чурттугларывыс болгаш бистиң-биле чаңгыс үзел-бодалдыг талалакчыларывыс рыноктуң чидиг кризис үезинде арагага хандыкшылдыгларга, азырадыкчы хөөннүглерге чамдык өг-бүлелерге социал азырадыкчы чоруктан чайлаарының талазы-биле айтырыгларже чонну кичээндирип кыйгырдывыс. Сөөлгү чылдарда кайда-даа арагалаашкын, наркомания, кем-херек үүлгедиишкини болгаш ажыл чок чорук өзүп турар. Ылаңгыя арагалаашкын өг-бүле, төрел, эш-өөр, аныяктар болгаш азы четпээннер аразында нептерээни бисти аажок дүвүредип турар. Ооң иштинде чаш уругларның төрүттүнери эвээжээн. Кадыы кошкак уруглар көвүдеп турар. Ниитизи-биле сагыш-сеткил сандараашкында, мага-боттуң мөзү-бүдүжү кудулаашкында.

Тыва чон биче сеткилдиг, сагыш човаачал, төрелзирек. Ынчангаш шаг-шаандан бээр тывалар бот-боттарын карактажыы, демнежип, ижерчиирин-даа, кедер хевин-даа үлежип, ажы-төлүн азыражыры шуут чаңчыл турган. Чоннуң кижизидилгезинче тыва улусчу чаңчылдарны эгидип, ону сагып чораан улуг салгалга, хоочуннарга онзагай хамаарылганы, оларга бедик хүндүткелди катап тургузаалыңар!

"Хоочун—коктуг" деп, чоннуң мерген угаадыглары, оларның күш-ажылчы болгаш арыг мөзү-шынарын аныяк салгалга нептередиилиңер, ол дээш четтиргенивисти илередиилиңер. Арагага хандыкшылдыг өг-бүлени, эживисти, дүймавысты, ававысты, ачавысты, оглувусту, уруувусту—чонувусту араганың үржүктарыдан чайладыылыңар! Шынары багай араганы садып турар "адрестерге" удур арбан, суму девискээр аайы-биле чидиг демиселди күштелдирээлиңер!

Чазак социал айтырыгларны шиитпирлээринче хөй түннүг акшаларны өг-бүлелериниң материалдыг байдалынга, чоннуң чединмес бөлүктеринге, социал төптерде хоочуннар азыраар интернаттарга, инвалидтерге үндүрүп турар.

Улуг-бичии инвалид кижилер кадык кижилер-биле деңге ажылдаар, өөренир эргелиг. Эмчиниң чаа социал хыналда комиссиязы-биле демнежип, чылдың-на аарыг инвалидтеривисти чер-чуртувустуң аржаан-малгаштарынга кадыкшылын экижидип, оларның хей-аъдын көдүрүп, хөй-ниити-даа ажылдарынче хаара тудуп, аныяк-өскенни Тываның өөредилге черлеринге өөредир херек. Күш-ажыл кылып шыдавас, кадыы кошкаан кижилер чаа мергежилди чиигелде-биле шылгалда чок өөренип тургаш, амыдыралын өскертип, харын-даа дээди өөредилге черинче өөредип, социал төптерге бертикмежел чыдар кижилерге коляскаларны бээрин, оларга адрестиг дузаны чедирип, холга алыр үе келген.

Кожууннар эмнелгелериниң эмчилери чоннуң кадыкшылы дээш бажыңнар кезиир ажылын күштелдирип, эмнелгелерге кадыкшыл быжыглаар өрээлдерниң дерилгелерин чоорту эмгелеп, школа назылыгларга тимуржу шеф ажылын дедир эгидип, кижизидип база инвалид бүрүзүн эмнеп турар эмчилерниң харыысалгазын улгаттырарын дилеп турар бис.

Сарыг шажынның болгаш ада-өгбелеривистиң эки чаңчылдарының оттуп келгенинге, оран-таңдывыстың, овааларывыстың, ыдыктыг чер-сугларывыстың, отчаяачывыстың дагылгаларын катап эгидип, тыва эм оттар-биле эмнээшкинни күштелдирип, ону диргизээлиңер!

"Кырызы шимчээрге, хырын тодар" деп ,үлегер домакта ханы утка сиңген Тыва кижи малын малдап, тараа тарып чораан. Ол ажыл-агыйны кылырда, "аъдын, шарын эккел", "хоюм кадарып бер", "хой кадарар идиим чок" деп орбас турган. Амгы үеде мал кадарар дээрге, кыштаг-хораа чок. Тараа тарыыр дээрге машинатехника ол чок болур. "Чок" деп сөс-биле эки чаңчылдарывысты дуглап алган бис. Азырадыкчы хөөнден уштунуп, "инектиг кижи — тодуг, хойлуг кижи—каас" деп, тыва улустуң үлегер домаа-биле дүүштүр малмаганывысты өстүрүп, ажытөлүвүстү өөредип, кижизидээлиңер. Берге кризиске торулбайн ону ажып эртээлиңер. Шаг-шаабиле турбас, чавылдак көгүбиле чытпас, эки үе келир!

Кол сорулгавыс—чоннуң шыңгыы хыналдазы-биле саңхөөнү дузалап болгу дег кижилерге чөптүг ажыглаары. Бистиң кожуунда арбан, кудумчу аайы-биле бажың болгаш чурттакчы бүрүзүнүң карта-схемазы кылдынган, өреге бүрүзүнүң амыдыралын билген турар сорулгалыг бис. Оларның амыдыралының социал паспорту тургустунган. Ол паспорт доктаамал шимчээшкинде—ажылчын болуп турар. Чүгле чединмес чоннуң аңгы-аңгы кезектеринге адрестиг дуза чедирип, өске азырадыкчы хөөн болгаш чүгле алыйн-чиийн дээр багай чаңчылдан демисел күштүг болур. Бистиң амыдыралывыс рыноктуң бергелеринге таваржып турар. Бо берге үеде хоочуннар, чонувус-биле демивис кадып, өг-бүлевис, ажы-төлүвүстүң келир үезин бодаар ужурлуг бис. Аравыста араганың хоралыг салдарынга алзып чоруур чамдык өг-бүлелерни, аныяк-өскенни, чонну, чагып, сургап, багай чаңчылдан хостаалыңар! Бо бүгүнү күүседиринге башкыларны, эмчилерни, албан, организацияларның удуртукчуларын, иштики херектер ажылдакчыларын, Улуг Хурал болгаш Тус чер хуралдарының депутаттарын, хоочуннарны, Социал камгалал яамызын, бүгү чонну демниг ажылдажылгаже кыйгырдывыс!

Бо кыйгырыгны 1998 чылдың октябрь 15-те Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурга хоочуннар хуралынга хүлээп алган.

Эки кижи дугайында

"...ШОВАА ООЛ ЧОНУНГА ДУЗАЛЫГ"

Бистиң бо үевисте кижилерниң амыдыралынга, сагыш-сеткилинге дыка-ла таарымча чок үүлдер болуп турарын эскерип чоруур бис. Бодум солун ажылдакчызы кижи болгаш, кандыг-даа чергениң удуртукчулары-биле, күш-ажылдың хоочуннары,пенсионерлер, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер дээш, кандыг-даа салым-чолдуң кижилери-биле ужуражы бээр мен. Олар база бодунуң амыдыралын, ажылижин, сагыш-сеткилин дорт чугаалай бээр. Делегейде дески чүве чок дээн ышкаш амыдырал база оңгулчиңгилдерлиг болур-ла болгай.

Ынчалза-даа кижи бүрүзү — удуртукчу, дарга-даа, ажылчын-даа бо үени канчап чурттап эртериниң аргазын, оруун дилеп тып чоруурлар. Чамдыктары сайгарлыкчының нарын, берге оруун шилип алгаш, багай эвес чурттап чоруур кижилер-даа бар-ла. Ажыг-хоран спирт садып, азы кандыг-бир кажар арга-биле чоннуң акша-хөреңгизин "ушта шаап" өөренген чазыйлар база көвүдээн. Шыны-биле ап көөр болза, чүнү-даа кылып чоруур кижилер бар. Ынчалза-даа ылап-ла чонунга, чаңгыс чер-чурттугларынга ажыктыг ажылды кылып, бодунуң арыг адын арттырып каар дээш кызып чоруур кижилер бисте ам-даа бар. Бодум база ындыг кижилерни дилеп тып, оларның арга-дуржулгазын солунга чырыдарын кызыдып чоруур мен. Чер кырында арыгчаагай амыдырал колдуунда эки кижилерниң холунда туттунуп чоруурун делегей төөгүзү бадыткаан болгай.

Бай-Тайга кожуун — рынок экономиказының шилчилге үезинде, чеже-даа берге турза, багай эвес ажылдап турар кожууннарның бирээзи. Олар ажыл-агый айтырыгларын чедимчелиг шиитпирлеп турар эвес, культура, спортту кожуунга сайзырадыр талазы-биле улуг ажылды кылып турарлар. Кожууннуң спорткомитединиң даргазы Владимир Баавылдың кылып чорудуп турар ажылы өскелерге үлегерлиг. Байтайгажылар спортту сайзырадыр талазы-биле, шынапла, дидим шиитпирни өске кожууннардан мурнай эгелээн дизимзе частырыг болбас. Кожуун чагыргазы спортчуларга тускай автобусту садып берген. Оон бээр каш-даа чыл эрткен-даа болза, автобузу ам-даа чаа хевээр, ынчанмайн канчаар, автобустуң чолаачызы спорткомитет даргазы Владимир Баавыл боду-ла болгай. Ол үүгле хөй-ниитичи тренер, спортчу эвес, а дуржулгалыг чолаачы.

Ооң допчу намдары өске эш-өөрү-биле дөмей, 1977 чылда Бай-Тал ортумак школазын дооскаш, шериг албанын эрттирген соонда, ыраккы "Кара-Хөл" совхозка комсомол секретарьлап, спорт даргалап ажылдап чораан. Ооң соонда "Урожай" спорт ниитилелин дүшкүже даргалааш, бөгүнге чедир ол ажылындан салдынмаан. Владимир Баавыл спорттуң бүгү хевирлеринге ойнаар, республика маргылдааларынга каш удаа киржип, чемпионнаан

Акша-төгериктиң нарын берге бо үезинде кожуунга аалдап келген спортчуларны бажыңынга безин шайладыптар кижи деп, эш-өөрү чугаалажыр болгай. Ниити кожууннуң спортчулары, республика маргылдааларынга спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге каш удаа чемпионнап келгеннер. Кожуунда республика деңнелдиг спортчулар дыка көвей, оларның чижээнге хостуг хүрешке Кара-оол Чонданов, бокска Омак Шоолай, хол бөмбүүнге Юрий Дамбыл, мячиктиг хоккейге Ким Салчак, Аңчы Иргит, Владимир Байыр-оол дээш, өскелерни-даа адап болур.

Владимир Баавыл ажылынга бердинген хөй-ниитичи тренер болурундан аңгыда, өг-бүлезинге үлегерлиг ада. Өөнүң ишти Надежда Баавыл Улан-Удэниң культура институдун дооскаш, Тээлиниң төпчүткен библиотека системазының директору болуп турар. Олар ийи оолду, бир чаптанчыг кысты өстүрүп, кижизидип орарлар. Бо аныяк өг-бүле чоннуң ортузунга культураны, спортту нептередир, сайзырадыр талазы-биле төлептиг үлүг-хуузун киирип чоруурлар.

Амыдыралдың бо берге үезинде, арагалаашкын болгаш наркомания көвүдеп турар үеде, аныяк кижилерни спортче улам хаара тудар дээш Владимир Баавылдың кылып турар ажылы улуг. Тыва улустуң "шолбан сылдыс айга дуза, шоваа оол чонунга дузалыг" деп үлегер чугаазы бар болгай, шак ындыг кижилерниң бирээзи ол. Хөй чылдарда кожуунга, республикага спортту сайзырадыр талазы-биле төлептиг үлүг-хуузун киирип келгени дээш Владимир Баавылды "Спорттуң тергиини" хөрек демдээ-биле шаннаан.

Сергей ХЕРТЕК.

Соңгулдаларга уткуштур

Сүт-Хөлдүң № 24 соңгулда округундан Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидат Александр Октяевич ОНДАР

Хүндүлүг номчукчу!

Александр Октяевич Ондар 1959 чылдың февраль 10-да Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа сумузунга төрүттүнген. 1976 чылда Кызылдың № 2 ортумак школазын дооскан. Иркутскиниң көдээ ажыл-агый институдун 1981 чылда дооскаш, зоотехник эртемни чедип алган. Сүт-Хөл кожуунуң ажыл-агыйларының аңгы-аңгы адырларынга удуртур-баштаар ажылдарга ажылдап чораан. 1993-94 чылдарда Москваның Кадрлар белеткээр Россия академиязынга өөренгеш, агроүлетпүр комплекизиниң менеджери тускай мергежилди чедип алган. Амгы үеде Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазының оралакчызы албан-дужаалын күүседип турар. Өг-бүлелиг, 4 уруглуг.

Спорттун хоочуну болгаш республика, Сибирь зоназы чергелиг маргылдааларның организакчызы, бокска спорт мастеринге кандидат, хөй-ниитичи тренер, аныяк спорт-чуларның дагдыныкчызы.

"Хостуг Тыва" ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң кежигүнү, "Солидарность-Демнежилге" соңгулда бло-гунук идепкейлиг киржикчизи. Ук блокта "Хостуг Тыва" шимчээшкининден аңгыда, "Тыванын бүдүрүлге-транспорт эвилели"; "Спорт-чу Тыва" партиязы; "Концерн "Сибирь" экономиктиг сай-зырал ассоциациязы; "Россияның чер эдилек-чилериниң эвилелиниң" Тывада салбыры; Тыванын культура ажылдакчыларының эвилели; "Идегел" ачы-дуза фондузу; Чөөн-Хемчик кожуунунуң хүреш федерациязы; "Алдын аргамчы" чыл-гычылар ниитилели; "Эко-логия — Туризм — Сайзы-рал" Ассоциациязы; Тыванын боксерлары болгаш кикбок-серларының эвилели; Тыва-ның ортаакы вектериниң дайынчызының дайынчы мергежилиниң федерациязы; "Эзир-Кара" политиктиг репрессияларга таварышкан-нарның фондузу болгаш оон-даа өске организациялар ки-рип турар.

Александр Октяевич тыва чоннуң социал-экономиктиг сайзыралы, бай-шыырак, аас-кежиктиг, тодуг-догаа чурт-талгазы дээш, кады ажылдап чоруур эш-өөрү-биле бир демниг, коргуш-сыныш, уйгу-чыдын чок кызып ажылдап чоруур.

Александр Октяевичиниң арга-дуржулгазы, тура-соруу, бурунгаар чүткүлдүү, рынок экономиказынче шын көрүжү Тыванын Дээди Хуралында ажылдап турар депутат эш-өөрүнге чугула негёттинип турар.

Александр Октяевич ышкаш, аныяк-даа болза, эртем-билиглиг, соондан деткип кээр "командалыг", чону дээш туржуп шыдаар кижи-лерниң күрүнениң дээди чадаларынга ажылдаар үези чедип келген-дир, хүндүлүг соңгукчу!

Февраль 28-те боттары-нарның чаңгыс чер-чурт-туунар чоннуң төлептиг оглу Александр Октяевич Ондар дээш бадылаашкынларны бээринерни улуу-биле си-лерден диледивис, хүндүлүг сүт-хөлчүлер.

„Солидарность-Демнежилге" соңгулда блогу.

ЧОННУҢ ТӨЛЕПТИГ УРУУ ДЭЭШ

Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагды — Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидат. Ону республикада танывас кижи ховар. Ч Т Сагды — бистиң башкы эживис, Тыванын күрүне университединде кафедра эргелекчизи, студентилерге лекция номчувушаан, аспирантыларның эртем ажылын удуртуп турар. Ол ээлдек, чазык аажы-чаңныг, эш-өөрүнге дузааргак, хүндүлээчел, негелделиг, шиитпирлиг кижи.

Чечекмаа Түлүш-ооловнаның эртем ажылынга чүткүлдүүн "Убса-Нур" деп делегей чергелиг эртем-шинчилел төвүн тургусканындан бээр кады ажылдап келгеш билир мен Ол бо төптүн тургузукчуларының бирээзи. Биология эртемнеринге доктор атты Тывага бир дугаарында чедип алган. Ол башкы институдунга лаборантылап эгелээш, институтту бот-өөредилге-биле дооскаш, башкы болуп, биология эртемниринің доктору, профессор атка чедир өзүп келген. Оон чедиишкиннери бодунуң мөзүлүүнде ажылдырында, улуг тура-соруунда

Бо башкының сонуургалдары хөй янзы. Тыванын келир үезин, оон сайзыралын бодап, аныяк-өскенни амыдыралга белеткээр талазы-биле профессионал өөредилгелерниң программазын тургускан. Ол программаны боттандырары-биле фермер болгаш кадыкшыл школаларын ажыткан. Олар ам эки ажылдап турар. Чечекмаа Түлүш-ооловна ам-даа янзы-бүрү планнарлыг, оон бирээзи — "Тыва — даглыг чурт" деп делегей чергелиг программаны тургускан. Бо программаны ажыглалга киирерде, даштыкыдан акша-хөрөңгини киирип, оон боттандырар, оон ынчаар боттаны бээри бүзүрелдиг.

Ынчангаш, бодап көөрге,Чечекмаа Түлүш-ооловна бодунуң ажылын аажок бедик деннелге чедирген, амыдыралдың янзы-бүрү талаларын хостуг сайгарып билир, чедип алыр дээн сорулгазынга ыяап-ла чедер ындыг чүткүлдүг, хей-аттыг. Дээди Хуралга чүвени ынчаар ханы угаап билир, ханы эртемниг кижилер херек болбайн аан.

Хүндүлүг сүт-хөлчүлер — кожуунуң чону! Биология эртемниринің доктору Ч. Т Сагды силерниң чагыгларынарны күүсөдип шыдаар-даа, ол дээш соңгуурунарны кыйгырып тур мен, хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуглары!

Светлана КУРБАТСКАЯ,
Тыванын күрүне университединиң биосфера шинчилелиниң делегей чергелиг "Убса-Нур" төвүнүң директору.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

БАРТААЗЫННЫГ ТООЖУ

(Уланчызы. Эгези № 1-6, 9, 10,11 "Шында").

Сылдыс Сарыгларның хоругдалда өске бир кижиден арга-сүме айтырган чагаазы

"Кежээкиниң мендизи-биле Даай Сенден арга-сүме айтырып аар дээн кижи мен иен Даай. Мында бир даай мынча дээ турар кижи-дир бо. Меңээ 190 статя чыпшыр шавар дээр-дир. Өөрүннүң аксынга күш четпес сен дээр кижи тур але. Бир анаа турпаан, көрпээн мен деп хөрлээр болзунза 102 азы 103 статяалар ажылдап алыр сен дидир. Ол чүл дээрге өлүрген улус аразынга өлүрүшкен апаар кижи тур мен. Шынап-ла, ол кижини бадыаалга соп турда, бажынга оон үнүн дыннап орган кижи мен. Ол кижини бадыаалга өлүр соп кааш үнүп кээрге, Ясир, Айхүн, Рональд, Алдын-Мөңгүн сугларның идик-хеви куруг кызыл хан улус чорду. Чугаазын дыннаарымга, бажынче соп, ужазынче, оргазынче бижектеп, хилинчектеп өлүрген улус чорду Даай Оон база-ла Ясир суглар 5 хире кижи бадыаалдан өлүг сөөктү көдүрүп үндүргеш, дашкаар алгаш үндүрүптүлер. Эгезинде Ясир өлүрүп чадап туруп бээрге, Маргарет мен өлүрүп каайн диди, ынчаарга-даа Ясир бервээн кижи. Ол-дур ийин, ол кижини Ясир. Айхүн, Алдын-Мөңгүн, Шолбан суглар өлүрген. Чогум Маргарет баштаан кыс уруглар Ясир сугга дузалажып, согунар, өлүрүнер дээш шилдер, бадыаал аскы манзылар, кыскаш ап берип турдулар. Маргарет бакет сунуупкага тиглофос суп берген уруг. Салаван сунуупка иштинче тиглофосту чаштыргаш, ону бажынга кедириптинер деп турган уруг Даай. Өлүг кижини олар аргажып алгаш үне бергенде, Маргарет, Алдын-Чечек суглар мени чүү кончуг кордук амытан сен деп кончуп турдулар. Ясир суглар кирип келгеш, хол-будунуң, идик-хевиниң ханын аштап, чунуп ап турдулар. Столдар кырын, эжик тудаларын ашдап, чодуп, хол исдери артырбас дээш чүлгүп турдулар Даай. Черле болчукчу биле истекчини хөй акша-биле соп тургаш, оода чиигедир чугаалашса деп бодаар дыр мен Даай. Бир эвес херек билдиневерзе, Ясир, Айхүн, Алдын-Мөңгүн үжээлээ чүктээр бооп турган улус, ам хамык херекти будап, бисче чууй каап эгеледилер. Ам өшкүлерге кандыг харыы берзимзе эки ирги Даай. Сүмеден берем даай. Аътчыгаш бижип шыдавас кижи дир мен Даай

Сылдыстан
Түлүш Даайынга"

Чагаалар оон-даа хөй болган. Тыва Республиканың прокуратуразының ажылдакчызы И. Илбектиң бодалы-биле алырга, А. М Биче-оолдуң амы-тынынга четкен өлүрүкчү херекти истээринге бо үш чагаа-ла четчир Херек үүлгедиишкини мындала тодаргай илереп келген Ынчалза-даа истелгеге үүрмек чүве турбас. Дөгерезин эки көөр, хынаар, нүүрештирер, деңзигүүрлээр Илбек чагаа бүрүзүн улгаттырар шил адаа-биле катап-катап номчаан. Эн ылангыя Маргарет Ондарның чагаазында "бос", "чагыг" деп терминнер Илбектиң сагыжын өрүмнеп-ле турган.

Байысаалганы ам Илбек доктаамал, удаа-дараа чорудуп эгелээн. Чамдык херектерни нүүртештирип-даа турган Хөрлээр-даа, шынын өчүүр-даа кижилер бар болган. Оон туржук кыжаныр, дөмей-ле аныяк мен, херээм эрттирип кааш үнүп келгеш, сени өлүрүп каар мен деп, удур шоглаар-даа кижилер бар.

Илбек хоойлуну черле хажытпаан, истелгеге херектен кижилернің күзели-биле адвокаттар-биле хандырып, оларның хоругдал өрээлдеринге ужуражылгаларын дүрүм езугаар чөпшээреп турган. Немелде херечилерни хөйү-биле айтырган. Качыгдаан болгаш херек үүлгеткен кижилерниң адаиези, торел-дергүлү, танышкөрүштери-биле ужурашкылаан. Оларның ажылдан, өөренип, чурттап турар чер-лериндеи характеристикаларны алгылаан, кадыының дугайында эмнелгелерниң шынзылгаларын кошкулаан

Туттурган "кара-куштарның" өлүрүкчү херекти үүлгеткени ылап истеттинген Ам чүү четпезил? Качыгдаан кижиниң мөчү-сөөгү!!! Ол чокта истелгени дооскан деп санап болбас Өчүктерни, чагааларда фактыларны чүнүн-биле бадыткаарыл? Ам кол сорулга, эн-не кол сорулга — өлүрткен кижиниң мөчү-сөөгүн тывары. "Босс" деп сөс тыптты бергенде, оон-биле херек база доозулбас Өлүрүкчү кем-херек дүргээниң удазынының ужунга үнери ам-даа элек деп, килдис прокурору Игорь-Илбек билип орган.

А. М. Биче-оолдуң мөчү-сөөгүн кайыын тыварыл?

Он алдыгы эге

БИЛДИНГИР БИЛДИМЕС ХЕРЕЕЖИН

"Доңгуракта дангырак чидиг"
(Улегер домак).

А М Биче-оолдуң мөчү-сөөгүнүн хенертен чиде бергени прокуратура-даа, иштики херектер-даа ажылдакчыларынга тывызык болган Ону чаза шавар дээш чүгле чаңгыс И. И. Илбек эвес, орта хамаарылгалыг кижилер дөгере ажылдап турган. Кымга-даа чарлаттынмаан, кым-даа билбес кижи база истелгени чорудуп турган болган Ол дугайы ам билдине бээр.

Истелгениң мырынай эгезинде квартиразының почта хааржаандан Илбектиң элдептиг чагаа тып алганын номчукчулар утпаан боор. Ол чагааның соонда Игорь Иргекович почта хааржаан эртенниң көөр апарган турган Шуут-ла өөренчиктей берген Ынчалза-даа истелгениң узааны-биле база ол херек талазы-биле барымдааларның көвдээни-биле тывызыксыг чагаадаа удаажырап, эртеннин-не почта хааржаа бакылаар чаңчыл буларап бар чыткан

Ынчалдың бе дээн ышкаш, бир хүн Илбек дүштеп келгеш, почтазының хааржаан ажыдарга, солуннар артындан, шынап-ла, "аътчыгаш" хавы уштунуп келген. Ону почтальон эвес, өске кижи сукан деп чүвени оон билдизи эндевээн Бир болза почта мурнунда, бир болза почта соонда Билдингир-ле, дүүн орай кежээ азы улус турбаанда, сыгыр дан бажында болгай аан, кижилер көрбээнде Илбектиң көрбейн барганы-ла шын боор .Почтальон болза чагааны солуннарның бертинге суп каар болгай, ол чагаа артынга чыткан Чүү-даа канчаар, чагаа хавында хол үжүүн Илбек танып каан— "эрээн шокар демдек салган элдептиг чагаанын" ээзинин

Чагааны чазарынче Илбек далашпаан Чүге дээрге, ол чагаа анза бир-ле чугула чүүлдү чугаалап бээр ужурлуг Ону манап турган-даа кижи Албан бижиин албан черинге чазар херек. Баштай болза кудумчуга-ла чазып номчуй берген болгай Ынчан ону кичээнгейге албаан Ам оске херек-тир

Илбек таваар чемненип алгаш, ажылдаар черинче чорупкан Ынчалза-даа ол чагааның ужун оон сеткили далажып чораан Чүнү-ле бижип каан ирги? А М Биче-оолдуң мөчү-сөөгүнүн оода уун айтып каан чораан болза

Кабинединде олудунга Илбек ылап оожургап алгаш, чагаа хавын ора-тырта бербейн, хачы-биле коннуг камныг кезип часкан Оон профессионал иттирик часпаан болган

"Игорь Иргекович, Силерниң мурнунарга база катап улуг буруумну миннип тур мен — деп, билдинмес кижи чагаазын эгелээн. — Силерниң чай чок ажылынарга ам база шаптык болурум ол-дур. Ынчалза-даа мону биживес аргам чок болду. Силерни Андрей Биче-оолду өлүрген херекти истеп турар деп билир мен Ол херекти мен база анаа көрүп олуруп шыдавас мен. Чүге дээрге мен Андрейниң душтуу кижи мен. Чаа чылда мени адаиезинге таныштырар деп турду. Оон чүге бүтпейн барганының чылдагаанын билир силер. Мен шагдаа ажылдакчызы кижи мен. Ону шуут бодум истээр дээримге, хоойлу-дүрүмге таарышпас, Андрейниң, тодаргайлаарга, качыгдаан таланың чоок кижизи-дир мен. Ийе харын, ол дугайын кымга-даа чугаалавайн, истелгени уорудуп болур турган мен, ынчалза-даа ол чорук мээң арын-нүүрүмге таарышпас. Оон кадындан оон өлүрүкчүлерин азы өлүрүкчүзүн ыяап-ла тывар мен леп хөөрүнүн кырынга дангыраглаан болгаш, ам Силерге дуза кадарымны ак сеткилдиим-биле сүмелеп тур мен Берген аксымга ээ болур дээш, бодум идепкейим-биле ол херекче холужа бергенимни баш удур чугаалаар ужурлуг мен Буруудаза мен буруудаар мен, боду хуузунда аажылап турган дээш Ынчалза-даа Андрейнин чырык тураскаалынын мурнунга арынүүрүм чүгле арыг артарын күзээр мен. Ынчангаш мээн-биле доп-дораан ужуражырынарны дилеп тур мен Байдал ынчаар негеп келди Ынчанмас болза, Силер-даа, мен-даа озалдаан болур бис, оон-биле кады бо херек хаглып болур Андрейниң өлүрүкчүлерин тудуп хоругдап алгандыр силер, оон мөчү-сөөгүнүн экспертти барымдаазы чокта оларның кем-буруузун чүнүн-биле бадыткаар силер? Ол барымдаалыг бадыткал ырап чоруур деп барды Богун ужурашпас болзувусса, даарта орай болур деп, Силерге база катап сагындырып тур мен

Силерни мен кежээ 9 шакта паркта делгелге залының артында ыяштар аразынга манаар мен Сооктан-даа, каранғыдан-даа, менден-даа корткан херээнер чок Мен херээжен кижи-дир мен, оон ынай чааскаан кээр мен Ынчаар чаштынмас аргам чок, чүге дээрге Андрейни өлүргеннер мени базым санында хынап турарлар Мен ол херекте эки турам-биле холужуп тур мен деп, үстүнде чугааладым Оон артканын Силерге паркка чугаалап бээр мен

Ынчангаш кежээ 9 шакта паркка

Билдингир чылдагаан-биле билдинмес бооп артым"

Оон ынай чаҷаа-биле кады солундан ой кескен мындыг чарлалды суп каан чораан

"Кызыл хоорайда "Таига" акционерлиг ниитилел "К-700" маркалыг тракторну чиик өртекке далаштыг садып тур Харылзажыр телефону 3-13-13"

База элдеп чагаа Чарлалдың херээ чүл?

Ам база тывызык Илбек ангадап калган орган "Шагдаа ажылдакчызы, ындыг турбуже, ол херекке эки туразы-биле холужа берген? Даарта орай болур? "К-700" трактор? Ийе, ийе милицияның оперативтиг болүү демир досклар чанынга келирге, ында тергезинин кырында сиген-саган хевирлиг бок-сак салып алган "К-700" моторун өжүрбээн хевээр турган деп, протоколда айыткан болгай "

Илбек кезек боданып олуруп-олуруп, телефонну көдүргеш, 3-13 13 дугаарже долгаан

— Алло, "Таига" бе? Экии

— Ийе, ол-ла-дыр

Чугааны ажык-сула, каразыг чок болдувары-биле Игорь Иргекович баштактанырын ораллашкан

— "Таигада" чүү болуп тур ирги? Ыяш белеткей тур силер бе? Чок, чок, ол-даа канчаар Адыглар база ижээнде улувушаан Ох, аңнаан болза! Бо чоокта боо соонга олуруп көрбээн

— Алло, чүү херегил? Ажыл дилеп тур силер бе? Бис ыяш-даа белеткевес аннавас-даа улус бис

— Ынчаарга чүге ынчаар адаттынып алганыңар ол?

— Канчаар?

— "Таига" деп

— Тыва дээрге арга-ыяш тудуп чиген оран ышкажыл

— Ынчаарга ам чүнү доюл дуруп турар улус силер?

— Бензин садып турар бис

— Солун-дур оо! — дээш Илбек улам хөглүг чугаалаан —Таига аттыг, ол хирезинде бензин садып турар Ийе, ийе, арага эвес бензин садары ажыктыг Гываның экономиказын сайзырадырынга чугула Ол дээш силерге оорүп четтирип тур бис

(Уланчылыг).

Допчузу-биле

ЧАА БУДУРУЛГЕНИ ТУРГУЗАР

Өөнүг болгаш кара металлдар артынчыларын белеткээр, шыгжаар болгаш дужаар талазы-биле чаңгыс аай күрүне бүдүрүлгезин тургузар дугайында № 843 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа эрткен чылдың төөчүзүнде хүлээп алган.

Өөнүг болгаш кара металлдар артынчыларын чыып белеткээринге, хүлээп алырынга, болбаазырадырынга болгаш сайгарарынга холбашкан ажыл-чорудулганы чурумчудар база харылзаа, энергохандырылга приборларын, чепсектерин оорлап-самчыгдаарын болдурбас сорулга-биле өөнүг, кара металлдар артынчыларын белеткээр, шыгжаар болгаш дужаар чаңгыс аай күрүне бүдүрүлгезин тургузарын Тыва Республиканың күрүне өөнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединге дааскан

Өөнүг кара металлдарны белеткээр шыгжаар болгаш дужаар дугайында түр дүрүмнү бир ай хуусаа иштинде ажылдап кылырын күрүне өөнчүзү эргелеп-башкарар комитетке, Тыванын чөпшээрел-бүрүткел палатазынга дааскан. Тыва Республикадан өөнүг, кара металлдар сөөрткен автотранспортту "Шивилиг", "Ак" хыналда-эрттирилге пунктуларын дамыштыр республикадан дашкаар сөөртүрүн хораан.

Өөнүг, кара металлдар чыыры хоруглуг дээрзин чонга дыннадырын, ук металлдарны оорлап турар барымдааларны дыннадыр ужурлуг бүзүредиг телефонун тургузарын ТР-нин күрүнениң парлалга комитединге дааскан.

БАНКЫЛАРГА ШЫГЖАДЫР

Тыва Республиканың Чазаа республикада бар акшаның негелделерин сагыыр талазы-биле хемчеглер дугайында доктаалды хүлээп алган.

Үндүрүг чурумун күштелдирер, бар акшаның эргилдезин контрольдаар талазы-биле ап чоруткан хемчеглер 1998 чылдың январь-октябрь айларда бар акшаның банкылар кассаларынче кирерин 26,1 млн. рубльге (оон мурнундагы чылга деннээрге), оон иштинде үндүрүглерни болгаш чыылдаларны 1,6 млн. рубльге көвүдеткен.

Ынчанмыже сайгарлыкчы ажыл-чорудулгалыг хуу кижилерде акша эргилдезин өспүшаан. Рыноктарда, кудумчуларда үүрмектеп садар садыгларда бар акша контроль чок саарылгаже кирген, үндүрүглер төлээринден ойталаар чоруктарның бир чылдагааны ында, оон түүнелинде бүджет адырында шалын, пенсиялар, пособиелер төлээри саадап турар.

Тыва Республиканың Чазаа үндүрүг төлевирлерин бүджет системазынче киирер деннелин бедидер сорулга-биле:

1998 чылдың декларациязын езугаар, чылда ниити орулгазы 50 мүн рубльден ажыг сайгарлыкчылар банкыларның норма-чижээнде кордүнген чурумну езугаар Тыва Республиканың чээли организацияларынга агар саннарны ажыткаш, акшазын шыгжадырын сүмелээн.

Тыва Республиканың кредит организациялары 1999 чылдың январь-март айларда келген сайгарлыкчыларга банк операцияларын чорудар, агар саннарны ажыдар талазы-биле халас ачы-буянны чедирер, ол ышкаш акшаны чоруур хемчээлге, саат чокка үндүрүп бээр деп доктаалда айыткан.

Бюджеттиң бүгү деннелдеринге, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондуларынга өрези чок юридиктиг албан черлери банкыларда шыгжаткан акшазы бар болза хүн бүрүде киирип турар акшазының 60-дан эвээш эвес хуузун шалынга, социал төлевирлерге, чондан көдээ ажыл-агый продуктулары садып алырынга командировка чарыгдалдарынга, канцеляр, ажыл агый бараанны садып алырынга, септелге кылырынга, кывар-чаар материалдар садып алырынга акша шыгжаткан банкызының чөпшээрелин езугаар чарыгдап болур.

Кызыл хоорайда бүгү организациялар, бүдүрүлгелер, албан черлери акшаны ынай-бээр дажыглаарда, Тыва Республиканың инкассация эргелелин дамчыштыр организастаарын доктааткан.

Кредит организациялары АКШ-тың 10 мүн доллар акшазынга дең сайгарылга кылган хуу кижилерни сайгарлыкчыларны үндүрүг органнарынга дыннадыр

РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тывада салбырында

СОРУЛГАЛАРЫН ЧУГААЛАШКАН

Илеткелден бо сөстерни сактып алдым:

— Меге пенсия херектерин долдургаш, акша-хөреңгини чулуп чиириниң барымдаалары 1998 чылда илереттинген. Кызылдың пенсия салбырынга пенсия төлевириниң специализи бооп, түр ажылдааш, Москаленко 15,8 мүн рубль, Чөөн-Хемчик салбырының кол бухгалтери турган Дупчаа 4,3 мүн рубль 73 көпеек түүнү чок кылган. Москаленкога херек оттурган, суд ук херекти көөр. Ынаныжын ышкынган Дупчааны ажылдан үндүрген, оон ап-чипкенин дедир эгиттирген...

Илеткелчи — РФ-тин Пенсия фондузунуң Тывада салбырының эргелекчизи В. О. Оюн. Хүн айтырыы болза, 1998 чылда ажыл-херектернин түүнели болгаш бо чылдың сорулгалары. Хуралдың киржикчилери шупту кожууннардан, хоорайлардан озал чок чедип келген, чаңгыс-даа ажылдакчы ол-бо чылдагаан-биле чыдып калбаан. Чалатканнар база эвээш эвес. Оларның аразында республика төвүнде банкыларның, яамыларның республика чергелиг күрүне болгаш бот-орулга-чарылга черлериниң удуртукчулары. Киржикчилер-даа, чалатканнар-даа Пенсия фондузунуң салбыры-биле керээдугуржулга харылзааларлыг.

Илеткел-даа, санал-оналдар-даа, чаргы-чаалы, алачайгаарлаашкындан дашкаар болду, харын-даа арга-дуржулга солчуушкуну өөредилге уг-шиглиг. Санал-оналды чалгааранчыг болдурбазының үлегер-хевирин көрдүм. Оон чамдык чижектерин маңаа киирип көрейн

Чидиг, "аарышкылыг" айтырыглар, оюн-баштак, тывызык-айтырыг янзылыг кылдыр эрткиледи

— Чүгле дыннаар дээш келген эвес, демдеглеп, бижип ап көрүнер — деп, Вадим Орамбалович бир сагындырды.

Оң болгаш солагай таламга органнар, студентилер дег, демдеглеп, бижип, чамдыкта үжүктер орнунга тускай демдек шыйыгларны ажыглап ордулар Мен "СБС-АГРО" АКБ-ниң, Национал банкының ажыл-хөрээн үзүктел чок демдеглеп алдым Акша шыгжадыр, удур-дедир санажылга чорудар кабинеттен дээрден башка, банкыларның өрээлдер бүрүзүнүн эжик-хаалгазын ажылдар харыкшинек бар эвес Таныыры-даа банкирлерге бо кижи хүннүңдаңның кайын ужуражыр, ол чорук болдунмас-даа, оон ажыы-даа чок

"СБС-АГРО" АКБ-ниң начальнигинин оралакчызы Бичей Сат, Национал банкының начальнигинин оралакчызы Зоя Монгуш сан-хөө капиталының шимчээшкинин каракка көстүп, кулакка дынналып кээр кылдыр тайылбырлады Айтырыгларга харылар база чедингир, солун, чамдыкта каттырынчыг-даа чорду Хуралдың киржикчилериниң сеткил-хөөнүн, бүдүш-байдалын олар өттүр билип турар болду Чаңгыс албан черинге бедик профессионал деннелге ажылдааргa, ындыг болур-даа ужурлуг. Хоочун—коктуг, хола—хактыг.

Мен бо удаада эргелекчиниң отчет илеткелинин, санал-оналдарның дугайында калбак медээ киирер сорулга салбадым. Кол күзел-бодалым болза, өнчү-хөреңгинин кайыдаа хевиринде бодунуң эргеажыктарын күрүне, чоннуң эрге-ажыктарын дамчыштыр камгалап турар кижилерни дилеп тывары.

Пенсия фондузунуң салбырын удуртуп-башкарар деннелге чедир көдүрлүү чиик эвес. Амыдыралдың бүгү тевиглерин — "от-көстү, хемдалайны, чес-холаны" тавартыр эртери, оон сөөлүнде бодунуң мага-бодун, угаан-сарыылын камгалап арттырары, шынап-ла, оюнчук бе? Ынчангаш В. О. Оюннуң хевир-үлегерин бо удаада каксы-даа болза демдеглекседим

Шаанда чүве, Кызыл кожуун катап турғустунуп турда Партия конференциязынга санал берип турда Оюнну бир дугаар көрдүм Спортчу, үзеү-үлең магаботтуг, эрниң саналынга таарзынмайн, думчуум дырыштырар чыгыы ордум.

— "Тиилелге" совхозтуң директору-дур чогум ажылдаары тулган эр — деп, чанымга орган бир делегат меңээ чугаалажык

Оон бээр каш он чыл эрткен Көдээ бүдүрүлге-биле Оюннуң салым-чолу тудуш чорду Ол дээш кымны, чүнү чектээр бис Алыс шынче чоокшулаары — арт чок артты ажары, кежиг чок хемни кежери Бо байдалдарда частырыглар безин дуржулга Бо чылын төрүттүнгениниң 200 чылын демдеглээривис Александр Пушкиниң мерген үш сөзү башка кирип ор, хевээр алырга: "...Опыт — сын ошибок..."

РФ-тин Пенсия фондузунуң Тывада сэлбырының эргелекчизи В. О. Оюннуң отчет илеткели кайын Кызыл кожуунга эрткен партконференцияга ужур эдерткен санал-онал дег болур ийик Илеткелде экономика, сан-хөө-биле холбаалыг сөстерниң, терминнерниң тайылбырын билип алырыбиле бүдүн хүннүң барык чартыын үндүрдүм. Амыдыралдың идип үндүрүп келгени чаа билиишкиннерниң дугайында номнар, тайылбырлар чаа бижиттинип турар. Ол бүгүнү тайылбырлап турар солун, сеткүүл садып алыр шыдалбыра республика библиотекаларында, дээди өөредилге черинде, Тывада каш санныг солуннарда кайда боор ийик шала чегей.

Ынчангаш В О Оюн отчеттуг хуралче банкирлерни, специалистерни чалаан. Экономика, сан-хөө капиталының "дириг словарьларын" — хүндүлүг Зоя Дагбалдаевна Монгушту, Бичей Сагбалдаевна Сатты хуралга чалаанынга таарзындым.

Киржикчилерниң иштинде тулган ажылдакчылар бар чорду Ылаңгыя республикада эң хөй чурттакчылыг Кызыл хоорайның толээзи Баяна Алексеевна Дугур-оол Оон санал-оналының бир кажы-биле корреспонденциям доозуп каайн

— Камгаладылга дадырын, чыыжын төлевестерже үндүрүг полициязының ажылдакчылары-биле кады үнерге, эн олча-ажыктыг

Социал камгаладылга шугумунга мегечи, бузурукчу ажылын билбес кижилер чонну түредир дуза кадарындан дужамыын халдадыр Кожууннарже чоруткан чагаа-бижик теривиске меге, ужур эдеркен, негелде-дилегден шуут сыр оске харыылар келгилээр-дир Ылаңгыя Чөөн Хемчиктен Ажылды экижиде-ринге эн кол үүл болза ажылдакчыларны конкурс езугаар шилиири Тала-дугай, таныш көрүш-биле тик кижини ажылга хүлээп алыры — удуртукчунуң бодунуң чон мурнунга эн харыысалга чогу-дур

Арапчор ОКСУР.

— Экии! — Гутен таг! — Здравствуйте!

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва — аян-чорукчуларның чурту

Оон черин көрген кижи кайгай бээр: бойдус байдалы Сибирьге чоок, тайгалар, элезинниг ховулар, тундра, чыл дургузунда эривес менги доштар, бедик дагларда одарлар... Тывага таарышпаан кижилерге Германиядан анаала мындыг харыыны берип турар: "Силерге үнүн-биледаа дузалап шыдавас бис" Чаражының, тургустунган аайының, бойдузу-биле кижини "кижиргендирип" кээриниң талазы-биле Тыва кымны-даа ашкан.

Тыванын мурнуу талазынга, Эрзин кожуунга чорааш, бүгү назынымда көрбээним элезинниг ховуга чордум. Элезинниг ховунуң ужу-кыдыыдаа көзүлбес, шуушкан тевелер бар чорлар. Тоолда чүве дег аан!

Тожу, Каа-Хем, Бии-Хем болгаш өске-даа чамдык кожуунларга баарымга тайгала, тайга! Тайга дээрге, тыва чонга анаа-ла чүве-дир, хүн бүрү көрүп, чаңчыгып калган чон-дур, а чаа келген кижиге—Европада ындыг тайга чок кылдыр көстүр. Мөңгүннелген Мөңгүн-Тайганы көргеш, "эзирий" бээр силер. Тыванын топ кожууннарын чүге деңнээр! Чапты берген калбак болгаш хостуг шөлдер көргеш, кижи кайгаар чүве!

Тывада солун үүлдер-ле хөй, аңаа баргаш кажан-даа чалгааравас сен!

Германияга келгеш, Тывага аян-чоруум дугайын чугаалаарымга, чамдык улус адааргаар-даа чүве. Ийет, Германия база чараш болгаш солун чурт. Германияда хөй-хөй шивээлер, ордулар, чараш черлер бар. Эрте-бурунгу бүдүн хоорайлар безин бар. Чижээ, Баварияда Ротенбург хоорай ындыг. Ынчалза-даа Германияның чону дыка сырый чурттап турар. Ында 80 млн. ажыг кижи, а шөлү Тывадан үгле ийи катап улуг. Чыл санында аңаа кайгамчык хөй туристер кээр.

Тывада байдал сыр өске. Тыва адааргаңчыг байдалда. Чижээ, Тывага кижи бүрүзү аңнап болур, а Германияга аңнаары—бай-баяатаннарның херээ. Аңнаар бүгү черлер хуу кижилернии, ынчангаш аңнаар дээн кижи хөй акшаны төлээр. Германияда арга-арыг иштинге хонары хоруглуг, майгынга база хонмас, үгле гостиницаларга хонар. Аргаарыгга от салып болбас. Тывада ындыг эвес: чер четчир болганындан, күзээн черинден аңнап, от салып, майгынга хонуп боор. Долу хосталга ышкажыл, ынчангаш Тывага аян-чорук кылыры дыка солун.

Делегейниң хөй чурттарында коя чурттаар гостиницалар хөй. Эң дээре интернационалчы гостиницаларга "беш сылдысчыгаш" азы "беш сылдысчыгаш люкс" деп категорияны тыпсыр. Эң-не дээрези ол бе, ынчаш? Арайла ындыг эвес боор. "Эң дээре гостиница муң сылдыстыг болур, беш дээрге эвээш-тир" деп, Германияда чугаалажып турар. Муң-муң сылдыстар, ажык дээр адаанга хонары... Тывада шак-ла ындыг-дыр. Ынчангаш эргим өннүктер, Тывага эң дээре гостиницаларны тудуп каан ышкажыл, аңаа хонуп чыда, ажык дээрде айыраннаан муң-муң сылдыстарны көрүп, таалап чытса магалыг аа.

Тыва черге ужуражылгалар

Тыванын бойдузун ам-даа магадап ханмаан мен, ынчалза-даа ооң кижилери—чериниң кол байлаа бооп турарын көрдүм. Тываны дургаар кезип чорааш, республиканың хөй хамаатылары-биле ужураштым, бүдүн роман бижип каар материалдарны чыып алган мен. Меңээ кым-даа хомудавазын: мээң сагыш-сеткилимни республиканың бүгү кожууннарында малчыннар-биле ужуражышкыннар доюлдурган ТЫВАГА КАДАРЧЫНЫҢ МЕРГЕЖИЛИ—ЭҢ-НЕ ЧУГУЛА, ЭҢ-НЕ ХЕРЕКТИГ МЕРГЕЖИЛ деп үвени эскерген мен.

Россияда эң дээре, эки шынарлыг эътти Тывада бүдүрүп турар. Тыва эттиң ындыг амданныг, чемгир, ажыктыг, чаагай болуп турарының ужуру үүл? Ол дээрге тыва малчынның—кадарчының ачызы-дыр. Олар дээрге чылдың кайы-даа үезинде бир одардан өскезиңче көжүп, эки оттуг черлер дилеп, "азып" чоруп каарлар. Ужуру—малды семиртири. Россияның девискээрлеринде, Барыын Европада ындыг кызымак, ажылгыр малчыннар чок. Ол черлерде малды улуг комплекстерде өстүрүп турар. Малды ховар эвес-даа бол, ооң чеминге химиктиг немелделерни, гормоналдыг эмнер аймаан холуп берип турар. Ындыг арга эки эвес ийин. Мал чеминге химиктиг бүдүмел немеп каарга, ол "химиктиг", арыг эвес болурун бирги классчы билип каар эвеспе.

Барыын Европада, Германияда дыка хөй кижилер эът чивес, боттарын вегетарианнар бис дижип, эът кижиниң кадыынга хоралыг деп, харын-даа мактанып турарлар. А оларың кажан Тывага чедип келгенде "вегетариан" сагыын уттупкаш, тыва эътти идээлээр чыгыы чоглаптарын уттуп турар.

Сөөлгү чылдарда Кызылдың садыгларында дашкы продуктулар дыка-ла көвүдээн-дир. Оларның өртээ дендии улуг-дур, чон оларны садып ап күш четпес. Тыва продуктулардан өске үве тывылбас чыгыы болганда, аңаа хомудаан ажыы бар бе ынчаш? Тыва малчыннарның орус тараачыннарның ачызында Тыва Республика бодун аъш-чем-биле бүрүн хандыртынып болур арга бар-дыр. Чоргаарланып болур улуг чедишкин ол-дур деп бодаар чордум.

Тыва малчыннарның ужурдузазы үгле республиканың чонун болгаш келген аалчыларны эът, сүт продуктуларыбиле хандырарында эвес харын (тыва кижи эът чокта чурттап албас, тыва столдуң кол продуктузу—эът ийик).

Тыва малчыннар тыва улустуң чаңчыл апарган амыдыралын, ооң чаңчылдарын шыңгыы сагып чоруурлар. Даштыкы журналистерниң малчыннар-биле ужуражышкыннары ынчангаш солун, ону онзалап орар ужурум чөптүг боор.

Тыва—теве болгаш ивини кожа өстүрүп чоруур делегейде кара чаңгыс девискээр-дир. Тожуга чеде бергеш, ивижилерниң аалчызы болур сен, а Эрзинге баарыңга—тевежилер уткуп алыр. Даштыкы улуска ол дээрге, кайгамчык онзагай көстүр. Иви—Соңгу үүктүң ыдык демдээ, теве—Мурнуу үүктүң чурттакчызынга чоок. Чылыгның болгаш Хүннүң демдээ ышкажыл. Ынчангаш Тыва—Соңгу болгаш Мурнуу үүкте турар-дыр. Ындыг бооп болур бе? Ийет, болур. Тыва дээрге кайгамчык үүлдериниң, ажыдыышкыннарның чуртудур. Теве биле иви безин Тыванын чоргааралы ышкажыл.

1995 чылда Тывага баштай келгеш, Тожунуң ивижилериби-ле ужуражырын шиитпирлээн мен. Тайгада ивижилер база-ла көжүп чоруур чон болду. Ивижилерге чедеринге Тожу кожуун чагыргазының даргазы Михаил Ким-оолович Куулар дузалаан үве. Орук баштакчызын айтып берген, аъттыг чорупкан бис. Адыр-Кежиг суурда хоочун, улгады берген алды уругнуң адазы, дуржулгалыг аңчы, мурнунда колхозтуң нам үүрүнге-даа ажылдап чораан, 58 харлыг Михаил Бараан мени эдертип чораан. Аътты багай мунуп билиримге чөгенген мен. А Михаилди канчаар! Хая көрнүп алган, чортуп чоруур! Төрээн оглу дег, мени карактап, өөредип, сагыш човап чорду. Сентябрь ай үве. Соогу аажок. Мени доңмазын дээш Михаил одаан дүне безин чүшкүрүп хонар. Тываның кол байлаа—кижилер деп чугаалап ора, Михаилди сактып орарым ол. Ындыг бөдүүн, шынчы, черинге ынак, аалчыларга дузааргак кижилер—Тываның чоргааралы, байлаа.

Ол-ла чоруп ора, Михаил тыва чоннуң амыдыралын, чаңчылдарын тоолдап чораан. Иви анайларының аразында өскен, ооң шупту уруглары адазын дөзеп өскен, шупту ивижилер. Төрээн черинге, иви ажылынга бердинген болурун кадайы-биле кады уругларынга чаңчыктырган ада.

Ивижилер бригадазынга баргаш, Николай биле Ирина Колдарның майгынынга турдум. 34 харлыг, езулуг тожу кыс Ирина ивижиниң майгынынга төрүттүнген, Тоора-Хемде ортумак школаны, Кызылда профтехучилищени база дооскан, идик-хеп дааараар черде солун ажылда кирген болду. Ынчалза-даа Ирина хоорайда бажыңын, солун ажылын каггаш, Тожуже, иви бригадазынче дедир көжүп келген. Бодунуң аас-кежиин оон тып, өг-бүле туткан, ивижиниң ижин мергежил кылдыр хүлээп алган. "Хоорайга үүге чурттавайн бардың?" деп оон айтырган мен. "Бо мергежилге ынак мен, дириг бойдуска, тожу черге ынак мен. Бо мергежил тыва чоннуң чаңчыл апарган мергежили, ол артар ужурлуг. Аныяктар хоорайларже шуужа бээрге, тайгага кым артарыл?". Аныяк ивижиниң, иениң сөзү ындыг. Ол дээрге өскээртен, ырак черлерден аас-кежии дилевес, аас-кежии дээрге төрээн черинге ажылдаары болгаш чурттаары деп билип, бурунгуларының чагыын сагып чоруур, өде халыыр ие болду.

Эрзин ортумак школазынга орус дыл болгаш төөгү башкылап турган Александра Адамовна Дирчин болгаш ооң өөнүң ээзи Сайзов Дамдынович Дирчин-биле "Шынның" номчукчуларын таныштырар бодаан ийик мен. Александра Адамовна 58, өөнүң ээзи 64 харлыг улус болду. Пенсияже үнгеш, олар Эрзин суурдан 20 км. ырак черде хууда ажылын чоруда берген. Хойларны, инектерни, аъттарны, дагаалларны азырап орлар.

—Өгге төрүттүнгеш, суурга барып ажылдап, чурттазымзадаа, көдээ черже катап үндүм, өгге катап чурттай бердим" деп, Александра Адамовна чугаалады." Ажыл эгээртинмес боорга, аарыг- аржык, кыраан назын дугайын бодаар чай чок" деп, ол уламчылаан.

— Өршээ бурган, кадык чор бис, хомудалывыс чок, өгге "кызыл-дустаай аан" "Өгге чурттап чаңчыккан улус кайнаар баар бис, чаа одарже эртен көжээли" деп, Сайзов Дамдынович немеп кагды.

Тыва Республика дээрге, "Шынның" номчукчуларынга оларның төрээн чери. Бо мээң бижээн үүлүмнүң утказы үү деп бодай-дыр силер? Ол үүл дээрге бодунар черинерни бактаваңар, ону үнелеп камгалап чоруңар, хоозун чулчуруушкуннарга алыс паңар!

Тыва черге ужуражышкыннарымны сактып ора, мээң хууда өннүүм апарган, сайгарлыкчы Вячеслав Ондарович Охемчикти уттуптар болзумза, частырыг болур ийик. Мээң амыдыралымга дыка берге минуталар тургустунуп келгенде, ол дузалаан болгаш дузалаарынга беленин чугаалаан үве Черин эки билир, дузааргак, патриот кижи. Ооң бодунуң черинге бердинген хамаарылгазы менче "халдаан". Канчап аңаа өөрүп четтиргенимни илергейлевес мен. Өршээ, өннүк! Өөрүшкүнү өөрү-биле үлежип чоруур кижи болчук. Амыдралды, өөрүшкүнү, чырыкты, эки таланы өттүр көрүп чоруур эжим. Тывага келген кижи бүрүзү шак ындыг өннүктерлиг болурун күзедим. Вячеславтың адазы Ондар Дукурович хөй чылдарда "Шын" солунга фотокорреспондент бооп ажылдап чораанын номчукчу билир.

Тыванын Президентизи—чөленгииш болгаш идегел

Тыва Республиканың бүгү чону соңгаан президентизиниң ажыл-чорудулгазынга корреспондент кижи үнелел бээр эрге чок. Тываның өннүү болгаш аалчызы кижи болганымда ТЫВА УЛУС, РЕСПУБЛИКАНЫҢ БҮГҮ ЧОНУ БОДУНУҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ ООРЖАККА ЧОРГААРЛАНЫП БОЛУРУН чугаалаксаан харылзаазы, интернационалчы кады ажылдажылга бүтпес деп үвени хуумда бодадым. Президент бодунуң республиказын Россияга болгаш оон дашкаар черлерге төлээлээр болганда, ооң аталдарын камназа чогуур. Президентиниң арын-нүүрү улгаткан тудум республиканың чонунуң амыдыралы эжижиирин бодаза чогуур. Демократтыг күрүнелерде журналист кижи бодунуң туружун боду илередир. Боду шиитпирлээр. Ынчанмыже сөстүң хостуг болуру база кызыгаарлыг. Хамааты туружун илередирде, бодунуң арын-нүүрү-биле сүмележир ужурлуг. Бөгүнгү байдалды ап көөрге, мээң бодалым-биле алырга, Дээрги Шериг-оол Дизижикович Оржакты тода болгаш чөптүг деткиири—шын туруш болгу дег.

Ындыг шынчы үүректиң ханызындан деткимче, үүрек кыйгырган деткимче дугайында уш-баш чок шуугаазыннарны болдурбас. Шүгүмчүлел уткалыг болур, анаа-ла алгырып, шуугаарга, үү-даа бүтпес. Бодаарымга, Шериг-оол Дизижикович ону эки эскерип турар хире, ынчангаш улуг хемчээлдиг, политиктиг болгаш хөй-ниити ажылдакчызы болуп чоруурунуң ужуру ында. Ооң ачы-хавыязазы болза, ХАМААРЫШПАС ХОСТУГ ТЫВАНЫҢ ЧААРТЫНГАН РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫНГА АРТКАНЫ, РЕСПУБЛИКАГА ТАЙБЫҢ, БЫЖЫГ ТУРУШТУ АРТТЫРГАНЫ.

Ш.Оржактың ачызында "чечен оруктары" Тывага таарышпаан, чарылдырыкчы, күштээр, анархия айтырыглары тургустунмаан. Корум-чурум тургустунган, кем-херек үүлгедиишкиннери чавырылган, үлетпүр бүдүрүлгезин катап тургузары экижээн. Тываның Президентизин делегейниң хөй чурттарында билир апарган. Ооң түннелинде харылзаа экижээн.

Кандыг-даа чуртка президент кижи чоннуң, массалыг информация чепсектериниң деткимчези бар болза, үгле ынчаарда бодунуң албан-хүлээлгезин болур-чогуурубиле күүседир аргалыг. Ниитилелдиң деткимчези чокта президент бодунуң албан-хүлээлгезин, сонгулда мурнунуң программаларын, аазаашкыннарын күүседип шыдавас. Ынчангаш бистер, Президентини деткивишаан, боттарывысты деткип турарывыс ол, ооң эки ажылдаарынга арганы тургузуп турарывыс ол болур.

Тываның Президентизи Ш.Д.Оржак—шынны билир, чонунга бердинген, шынчы кижи болду, чонунуң амыдыралы-биле сырый холбаалыг кызымак кижи-дир. Ону камгалап чоруур кижилериндаа чок, өөнге кирерге, аъшчем кылыр, ачы-дуза чедирер тускай бажын ажылдакчызыдаа чок. Өөнүң ишти Сара Монгушовна бажың ажылын боду кылыр, бөдүүн тыва, орус херээженнер-биле бир дөмей. Кижи кайгаар чорду. Өскелерден бай-шыырак бе деп көөрге, ылгалыр үвези чок, өске кижилер-биле бир дөмей, ооң амыдыралы—республика чурттакчыларының сагыш човаашкыны-биле бир дөмей.

Тыва болгаш Германия —кады ажылдажыыл!

Сөөлгү удаа Тывага чорааш, боттарын мактаттынган "Тывага ынак" кижилериң чамдык үүлдери Германияның массалыг информация чепсектеринге үнүп келгенин база көрдүм. "Тываның чамдык өннүктери" Тываның Россиядан аңгыланы бээрин дыка күзеп турарлар-дыр.

Маңаа хамаарыштыр үнү чугаалап болурул?

Мен бодаарымга, бодун ылап билир, шынчы журналист кижи бүрүзү ындыг харыысалга чок, чарылдырыкчы, конституцияга удур медээ кылбас ужурлуг. Тыва Республика чаартынып турар, демократтыг Россия Федерациязының чарылбас кезээ бооп артар болгаш артар-даа ужурлуг, Тыва Республиканың Конституциязында ынчаар айыткан. Тываның чонунуң хөй кезииниң үзелбодалы-даа ындыг.

Тываның даштыкы чурттарбиле харылзаазы, ооң иштинде Германия-биле харылзаазы Тываны Россияга удур тургуспас ужурлуг, Россияның 1993 чылдагы Конституциязы Германияның федералдыг чер хоойлузунда ышкаш, РФ-тин бүгү девискээрлериниң делегей харылзааларының айтырыгларын бот-башкарныып шиитпирлээрин айтып турар.

Тыва болгаш Германия боттарының аразында улуг харылзааны тудуп, сайзырап болур. Кажан Тываның хамаатылары Германияга чедип кээрге, бирги ээлчегде, немец чоннуң хүндүзүн, организастыын, ачы-дузазының бедик деңнелин, бараннарның эки шынарлыын көрүп боор силер. Германияда эң шынарлыг пивону, колбасаны бүдүрүп турар. Бистер даштыкылар Тывага кээривиске, эң хүндүлээчел, ажык байдал чайгаар көстүп кээр: арыг агаар, бурунгу культура, каргыраа-хөөмей...

Германияга келген тывалар дүрген маңнадыр авторуктап чоруур болза, а Тывага келген немецтер ГАЗ машиналарлыг кадыр-берт оруктап, төктүп чыдар элезиннерлиг ховулап чоруур. Германияга келген тываларны эң дээре, эң улуг өртектиг гостиницаларга чыттырар, а немецтер — өгге, ивижилер майгыннарынга, ажык дээр адаанга азы аңчылар бажыңынга хонуп, таалаар. Тывага келген немецтерге кандыг-даа гостиницаның херээ чок. Ынчангаш Тыва болгаш Германия бот-бодун деткижип турар-дыр.

Бистиң чурттарывыс политиканың, экономиканың, культураның бүгү адырларынга кады ажылдажылганы чорудар ужурлуг. Тыва-немец кады ажылдажылганың баштайгы базымы Тываның Президентизи Ш. Д. Оржак биле Германияның канцлери Герхард Шредериң ужуражыышкынын организастаары болур.

Аът спортунуң немец сеткүүлүнге Тыва дугайында үүл бижээним соонда, немец аът спортунуң спортчузу, ол талазы-биле Германияның болгаш Европаның каш дакпыр чемпиону Франц Бош телефон долгап келген. Ону болгаш ооң өөрүн Тыва дугайында медээ дыка сонуургаткан болду. Тывага аъттыг чоруур туризмни калбартырын дораан-на сүмелей бээр болдулар. Дээрги Бош-биле кады бо чайын Тывага кээриң дугурушкан бис. Көскү немец спортчунуң маңаа кээри ийи чурттуң аразында аъттыг туризм болгаш спорт харылзааларын быжыглаарынга дуза кадар. Германияның аът спортчулары Тывага кээрин шагда-ла планнап эгелей берген. Тыва-немец харылзааларның курлавыры улуг.

"Шын" солуннуң эргим номчукчулары, Силерге эң эки үүлдерни күзедим, ужурашкыже!

Чамдык бодалдарым

Хүндүлүг кадыннар болгаш дээргилер!

Германияның Баден-Баден хоорайда "Бадишес Тагблатт" солуннуң корреспондентизи бооп ажылдап келгеш, 1995 чылдан бээр Тывага каш удаа четтим. Тыва Республика дугайында 20 ажыг үүлдерни бижээш, солуннарга парлаттым, ол үүлдер немец хөй-ниитиниң аажок улуг сонуургалын болдурган. Тываның болгаш Германияның аразында экономиктиг, политиктиг, гуманитарлыг чаа харылзааларны тургузуп болурунуң барымдаалары бажын ковайтып орар. Тыва дугайында мээң бижээн үүлдеримни "Ноес Дойчланд", "Берлинер Моргенпост", "Килер Нахрихтен", "Миттельбадише Прессе" болгаш өске-даа улуг хемчээлдиг солуннарга парлаан.

Мээң тыва черге ажылдаарымга дузалап, тыва черниң аалчы езузун сөннээн ТР-ниң Президентизинге болгаш Чазааанга өөрүп четтиргенимни "Шынны" дамчыштыр илереттим.

Бистиң аравыста харылзаавыс моон-даа соңгаар уламчылаар, улам ханылаар дээрзинге бүзүревишаан, чамдык бодалдарымны илергейлээйн:

1. Немец, россия, тыва парлалгага Тыва Республиканың Президентизи Дээрги Ш. Д. Оржактың дугайында материалдарны белеткээр мен. Немец, орус дылдарга бижиир болганымда, ындыг материалды үгле немецтер эвес, орус дылдыг өске номчукчулар таныжып номчуур. Ындыг материалдар Тываның Президентизиниң арын-нүүрүн улам быжыглаарынга, ооң улам соруктуг ажылдаарынга дуза кадар. Дуржулгам үгээртээнинден Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин, оралакчы президент турган А. В. Руцкойнуң, улуг дужаалдыглар Е. Т. Гайдар, В. С. Черномырдин, П. С. Грачев болгаш өскелериниң-даа дугайында үүлдерни парлаткан мен. Моон ужурунда Тываның Президентизи Ш. Д. Оржак-биле харылзаамны улам ханылаткаш, чонга ону таныштырар болзумза, ажылымга дөгүм-даа болур.

2. Тыва Республикада политиктиг, экономиктиг реформаларның, тыва улустуң катап национал тургустунуушкунунуң, демократтыг, чаартынган Россияның составынга оларның бурунгаар базымнарын парлалгага чырыдып, дыннадыры журналистерниң сорулгазы. Барыын үүк чурттарынга парлаан ындыг медээлер делегейге Тываның адын улам көдүрүп, акша берикчилерин, туристерни хаара тударынга дузалаар. Кожаңарда Моол Арат Республиканы эскерер болзуңарза, ындыг аргаларны ажыглааш, бодунуң чуртунуң, чонунуң ат-алдарын бедидип алдылар. Шуптузу эвес-даа болза, чамдык эки үүлдерден үлегер алыры кымга-даа артык эвес.

3. Чаартынган Россияның составынга Тываның онзагай байдалын, туружун барымдаалаар айтырыгны бодамчалыг шиитпирлээринне республиканың удуртукчулары кичээнгейни кошкатпас ужурлуг. Ындыг "онзагай туруш" Россия Федерациязының девискээриниң бүрүн-бүдүн турарынга илдик болбас турарын бодаар херек.

Сөөлгү үеде иштики, даштыкы-даа парлалгадан көөрге, Тываны чыдып калган чурт, эргелеп-башкарары бергедээн, карылгалыг девискээр, националдар аразының харылзаазы баксыраан чурт кылдыр көргүзүп турар. Оон дүрген чайлаар апаар. Оон чайлаарда, тода болгаш өткүт медээ стратегиязы херек.

ТЫВА РЕСПУБЛИКА — РОССИЯНЫҢ ЭҢ ТУРУМ ТУРУШТУГ ДЕВИСКЭЭРЛЕРИНИҢ БИРЭЭЗИ. ТЫВА — ӨНЧҮНҮҢ ХӨЙ ХЕВИРЛЕРИ САЙЫРААН ЭКОНОМИКАЛЫГ ЧУРТ. ТУРУМ ШЫЫРАК УДУРТУКЧУЛАРЛЫГ, ЧОНУ ХҮНДУЛЭЭР ПРЕЗИДЕНТИЛИГ КҮРҮНЕ. ТЫВА — ЭРТЕ-БУРУНГУ ТӨӨГҮ, ХОЛ ДЕГБЭЭН ЧАРАШ БОЙДУСТУГ, БӨДҮҮН, КҮШ-АЖЫЛГА ЫНАК ЧОННУГ ЧЕР.

Ынчангаш информация стратегиязы нарын болгаш будулчак болбас. Эки бодалдарны солун, сеткүүлдерге, радио-теледанчыдылгаларга тургузары чоннуң хереглели апарган.

Ханы хүндүткел-биле Илья БРУШТАЙН, Хайдельберг хоорай, Германияның Федеративтиг Республиказы.

Хүндүлүг редактор!

Тывага аажок ынак мен. Кайгамчык чараш, хүндүлээчел чоннуг Тывага сеткилим ханызындан ынакшыдым. Ынчангаш бо чалалга-чарлалымны солунуңарның номчукчуларынга салып бээринерни улуу-биле диледим.

Хүндүткел-биле Илья БРУШТАЙН.

Тывага, ооң чонунга ханы ынакшаан аныяк немец өннүүвүстүң тыва кыстарга чоруткан чалалга-чарлалының сөзүглели бо:

Тывага ынак, ооң национал чаңчылдарын аажок хүндүлээр аныяк, шевергин, кижизиг мөзү-бүдүштүг 26 харлыг немец журналист 16 □ 24 харлыг, өгбүленің төлептиг ээзи бооп шыдаар, ада-иезиниң, тыва чонунуң езулуг кызы □ чараш тыва кыс-биле аас-кежиин тып, кады чурттаарын күзеп чоруур.

АНЫЯК ТЫВА КЫС! Езулуг амыдыралды мээң-биле тудар күзелдиг болзуңза, орус дылга чагаадан бижип, чуруунну чорударыңны диледим.

Адрезим: Германия, Jija Brouchtein Schwarzwaldstr. 23 69124 Neidelberg Deutschland

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-23;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 5254.
Чагыг 15.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазыбиле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.